

जयश्री पटवर्धन

कर्मयोगी

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करत आहे

जीवनकथासंग्रह

कर्मयोगी

लेखिका : जयश्री पटवर्धन

या मित्रांनो! घेऊन जा! लुटा! लुटा! लुटून न्या!

कर्मयोगी

हे पुस्तक फुकट नाही

यामागे अनेकांचे कष्ट व पैसे आहेत.

पण तरीही आम्ही ते वाचकांना विनामूल्य घेऊ देतो.

कारण ई पुस्तक एकदा बनलं की एकजण वाचो वा एक लाख.

आमचं काहीच कमी होत नाही.

उलट आनंद वाढतो, मजा येते.

पण

तुम्ही ते फुकट का घ्यावं?

तुम्हालाही काही देता येईल.

असे काही द्या ज्याने ई साहित्यच्या लेखकांना, टीमला आणि तुम्हाला आनंद मिळेल

आणि तुमचं काहीच कमी होणार नाही.

तुम्ही आशिर्वाद आणि शुभेच्छा द्या

लेखकांना फोन करून दाद द्या

आपल्या मित्रांचे मेल पत्ते आम्हाला द्या

मित्रांना आमच्याबद्दल मेल आणि Whatsapp करा

ई साहित्यचे फ़ेसबुक पेज, इन्स्टाग्राम, टेलिग्राम यांवर स्वतः जा व इतरांना

आमंत्रित करा. सोशल मिडियावर ई साहित्यचा प्रचार करा.

सर्वात बहुमोल अशा तुमच्या सूचना द्या

दाद म्हणजे स्तुतीच असावी असे नाही. प्रांजळ मत, सूचना, टीका, विरोधी मत यांचे स्वागत आहे. प्रामाणिक मत ज्याने लेखकाला व ईसाहित्य टीमला प्रगती करण्यासाठी दिशा ठरवण्यास मदत होईल. मराठीत अधिक कसदार लेखन व्हावे व त्यातून वाचक अधिकाधिक प्रगल्भ व्हावा. अखेर संपूर्ण समाज एका नव्या प्रबुद्ध उंचीवर जात रहावा.

कर्मयोगी

लेखिका : जयश्री पटवर्धन

पत्ता- 20/1A/1 प्लॉट नं 3, विनायक बंगला,

बसवनगर रोड

कागवाड 591223

कर्नाटक.

फोन नं- 7406983273

मुखपृष्ठ: सुनीळ सामंत

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखिकेकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रूपांतर करण्यासाठी लेखिकेची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक ई साहित्य प्रतिष्ठान :

www.esahity.com

www.esahity.in

esahity@gmail.com

प्रकाशन : ६ मार्च २०२१

©esahity Pratishthan®2021

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापूर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापूर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

परिचय

सांगली माझे माहेर.
वयाच्या विसाव्या वर्षी मला एम.
एस. ई.बी. मध्ये नोकरी मिळाली.
सहा वर्षे नोकरी केल्यावर माझा
विवाह कागवाड च्या श्री सतीश

पटवर्धन यांचे बरोबर झाला. पटवर्धन घराणे हे संस्थानिकांचे. पण
कूळ कायदा व 1948 ची जाळपोळ यामुळे त्यांचे बरेच नुकसान
झाले. हे संस्थान 1857 मध्येच विलीन झाले होते. त्यामुळे पुढील
पिढ्यातील मुलांनी अर्थाजर्जनासाठी शिक्षणानंतर नोकरी
स्वीकारली. पटवर्धन मंडळी खेड्यात राहात असली तरी खूप
आधुनिक विचारांची व अतिशय सुसंस्कृत अशी होती. मनाने ती
श्रीमंत होती. त्यामुळे सांगली सारख्या शहरातून मी खेड्यात आले
याचे दुःख मला झाले नाही. वयाच्या चाळीसाव्या वर्षापासून मी
सामाजिक कार्यात भाग घेऊ लागले व विविध सामाजिक उपक्रम
राबविले. माझे वडील गीता प्रवचनकार होते. त्यामुळे
लहानपणापासूनच कर्मयोगाचे संस्कार आम्हा सर्व भावंडांच्या वर
झालेले होते. कागवाड येथील मराठी शाळेचे इमारत बांधकाम मी

त्यात भाग घेऊन हिरिरीने केले. येथे विविध प्रकारची शिबिरे आम्ही घेतली. रक्तदान, नेत्रदान, अपंगांसाठी उपयोगी साधने देण्याचे शिबीर, मुलांसाठी शैक्षणिक शिबिर, महिला शिबीर, ही शिबिरे लोकांना खूपच आवडली.

मी वैयक्तिक स्तरावर ही सामाजिक कामे केली. मला वाचनाची अतिशय आवड. आवडलेल्या पुस्तकांच्या लेखकांना मी आवर्जून पत्र लिहायची. बऱ्याच लेखकांची मला उत्तरे देखील आली आहेत. त्यातूनच काही लेखकांची व्याख्यानेही येथे आयोजित केली.

मतिमंद मुलांकडून शाळेतून ज्या कलावस्तू बनवून घेतल्या जातात, त्या विक्रीच्या माध्यमातून मी लोकांसमोर आणीत होते. हेतू एवढाच की त्या मुलांना अर्थाजन व्हावे. या वस्तू विक्रीच्या वेळी एक चांगला अनुभव मला आला आहे. सांगली येथील गाडगीळ सराफ यांचेकडे मी जायचे ठरवले. सांगलीतील आमदार सुधीर दादा गाडगीळ यांना मी भेटले व मतिमंद मुलांसाठी च्या कलावस्तू विक्रीबाबतची माझी कल्पना त्यांना सांगितली. या गाडगीळ मंडळींचे विश्रामबाग येथेही सराफी दुकान आहे. दिवाळीच्या वेळी जर ग्राहकाने दहा ग्रॅम सोने घेतले तर त्याला त्यांच्या दुकानाच्या वतीने मतिमंद मुलांनी बनवलेल्या वस्तूपैकी

एक वस्तू गिफ्ट म्हणून द्यावी. त्यात गाडगीळ यांचेही नाव होईल व मुलांना अधिक अर्थार्जन मिळेल. त्यांना ही कल्पना आवडली. आमदारांनी मला त्यांच्या दुकानी पाठविले. मी त्यांना वस्तूंचा कॅटलॉग दाखवला. त्यातून त्यांनी मोबाईल ठेवण्यासाठीची पर्स निवडली आणि एकंदर ऐंशी हजार रुपयाच्या मोबाईल पर्सेस मागविल्या. आम्हाला खूप आनंद झाला. खरंच दुसऱ्यासाठी काही करत असताना त्यात यश आले की मिळणारं समाधान वेगळच असतं!

मी कागवाड ग्रामपंचायतीमध्ये निवडून येण्यासाठी दोन वेळेला निवडणुकीस उभे राहून निवडून आले व दहा वर्षे ग्रामपंचायतीत काम केले. हेतू एवढाच होता की पंचायतीत चाललेला कारभार पहावा व समाजासाठी पंचायतीच्या वतीने काही करता आले तर करावे. माझ्या आयुष्यात मी समाजाकडूनही भरपूर आदर मिळवला. पुढे निवडून आलेले सरपंचही माझा सल्ला विचारायला घरी येत असत. अर्थात मी जे हे सर्व करू शकले ते माझ्या पतीच्या पुर्ण पाठिंब्यामुळेच. असा नवरा मिळायलाही भाग्य लागते. ते मला मिळाले व त्यामुळे मी समाधानी आयुष्य जगू शकले.

मनोगत

खरंतर मी लेखिका नाही. मी एक उत्तम वाचक व सामाजिक कार्यकर्ती आहे. सामाजिक काम करताना अनेकांच्या ओळखी पत्र, फोन व कार्हीच्या प्रत्यक्ष झाल्या. कोविड-19 मुळे लॉकडाऊन आले व बाहेर जाणे मुश्किल झाले. घरात राहून वेळेचा सदुपयोग केला पाहिजे या विचाराने मी लेखन करावयाचे ठरविले. आजवर जे कर्मयोगी मला भेटले त्यांच्यावर मी लेख लिहिले.

या लेखांचे पुस्तक व्हावे यासाठी माझे मावस दीर श्री निरंजन जोशी, संशोधक इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स बेंगलोर यानीच प्रोत्साहन दिले व इ-बुक होण्यासाठी योग्य ती साईट आणि हे काम करणारे श्री सुनील सामंत यांचा परिचय हे सर्व त्यांनीच केले. त्यांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच आहेत. तसेच माझा नातू चि मंदार हा इंजिनियरिंग च्या सहाव्या सेमिस्टर मध्ये शिकतो आहे. माझे लेख मी व्हॉट्सअप वर व्हॉइस टाइप करीत असे, पण त्यात काही चुका व्हायच्या. त्या मंदारने वेळोवेळी दुरुस्त करून दिल्या. कधीच कंटाळा केला नाही. मी त्याची आजी असले तरी त्यांनी केलेल्या या मदतीबद्दल मी खरंच त्याचे आभार मानते. हा माझा नातू अगदी स्पेशल आहे.

श्री सुनील सामंत यांनी माझे दोन लेख वाचल्यावर लगेचच लेख उत्तम आहेत अवश्य छापूया असा जो अभिप्राय दिला त्याने माझा उत्साह दुणावला. काही मौलिक सूचनाही त्यांनी वेळोवेळी केल्या. त्याबद्दल मी त्यांची अतिशय आभारी आहे. सरतेशेवटी श्री राजीव बर्वे लेखक व प्रकाशक दिलीपराज प्रकाशन संस्था पुणे यांनी मला लगेचच प्रस्तावना देण्याचे मान्य केले व ती पाठवलीहि. स्वतःच्या कामात अतिशय व्यग्र असूनही माझ्यासारख्या सामान्य स्त्रीबद्दल त्यांनी दाखवलेली आपुलकी, स्नेह माझ्यासाठी खूप मोलाची आहे.

जयश्री पटवर्धन

पत्ता- 20/1A/1 प्लॉट नं 3, विनायक बंगला,

बसवनगर रोड

कागवाड 591223

कर्नाटक.

फोन नं- 7406983273

अर्पण पत्रिका

माझे प्रिय पती कै श्री सतीश पटवर्धन

ज्यांच्या पन्नास वर्षांच्या वैवाहिक सहजीवनामुळे

माझे जीवन आनंदी झाले.

त्यांना हे माझे पुस्तक अर्पण करते.

जयश्री पटवर्धन

प्रस्तावना

-राजीव बर्वे

दिलीपराज प्रकाशन, पुणे

सांगलीच्या जयश्रीताई सासरच्या संस्थानिक घराण्यातला. पटवर्धन घराणे हे कागवाडचे संस्थानिक. इतर संस्थानांप्रमाणे कागवाडचे संस्थानही खालसा झालेले. पटवर्धन मंडळी खेड्यात जरी रहात असली तरी खूप सुधारकी विचारांची व अतिशय सुसंस्कृत अशी होती. या मनाने श्रीमंत असलेल्या घराण्याची सून म्हणजे जयश्रीताई. जयश्रीताईंना तरुणपणापासूनच सामाजिक कामांची आवड. त्यांनी कागवाड पंचक्रोशीत सामाजिक उपक्रम राबविले. समाजातल्या उपेक्षितांची दुःखे जवळून पाहिली. या सगळ्या आयुष्यभराच्या अनुभवातून हा सुरेख संग्रह साकारला गेला आहे.

जयश्रीताई यांचा १४ - १५ लेखांचा संग्रह मनाला अतिशय भावणारा आहे. प्रत्येक लेख वाचताना जाणवते की, प्रत्येक लेख हा कोणत्या ना कोणत्या एका व्यक्तीशी निगडित आहे. त्यात त्या व्यक्तिला सोसावी लागलेली दुःखे, त्या व्यक्तीवर कोसळलेली संकटं, त्या एखाद्या व्यक्तीच्या आयुष्यात अचानक घडलेली

घटना, त्यामुळे आयुष्यावर झालेला परिणाम. खरं तर त्या व्यक्तींना हे सगळं सहन करण्याच्या पलिकडचं आहे. तरीही ती ती व्यक्ती त्याला सामोरी गेलेली दिसते.

समजून घेणं, शब्दांचं मोल जाणणं आणि खुलेपणाने संवाद साधण्याची लेखिकेची वृत्ती पारदर्शीपणाने लेखनातून जाणवते. या हृदयी पासून त्या हृदयीपर्यंत पोहचविणारं संवेदनशील लेखन हा लेखिकेवर परमेश्वराचा वरदहस्तच म्हणावा लागेल.

साहित्यात उत्तम 'लेखन' किंवा 'कविता' स्फुरणे हा अंगचा गुण असतो. तो परमेश्वरानेच बहाल केलेला जणू दागिना, की जो सोन्या हिऱ्यापेक्षाही अधिक किंमतीचा आहे.

जयश्री पटवर्धन यांचे लेख जीवनाच्या सत्यतेचे परिमाण आहेत. यातील 'जीवन संघर्ष' हा लेख पहा, चि. वेदिका फडके - रेटिनामुळे अंध झाली. ती तीन वर्षांची असतानाच तिला डोळ्यांचा त्रास सुरू झाला. त्यावर उपचार करूनही उपयोग झाला नाही आणि ती अंध झाली. त्यावर तिने मात करून ब्रेल लिपि शिकली. एम. कॉम. सी.ए. झाली. जून महिन्यातला मातृदिन तिने ज्या पद्धतीने साजरा केला त्याला मनापासून सलाम आहे.

'चिखलातले कमळ' या लेखात उषा रावणंग ही विश्रामबाग सांगली येथे राहणारी, कोकणातून आलेली कुणबी जातीची.

शिक्षण फक्त २ री. मुलगा गीतेचे अध्याय शिकण्यासाठी जातो. पण तुझे पाठांतर बरोबर आहे हे कसे कळणार म्हणून तीही अध्याय शिकावयास जाते. आई-मुलाने अठरा अध्याय पाठ केले आणि शृंगेरीला आद्य शंकराचार्यांच्या मठात गीता पाठांतर स्पर्धेत दोघांनीही प्रत्येकी एकवीस हजार रुपयांचे रोख पारितोषिक जिंकले. तिला मुलाला इंजिनिअर करायचे आहे. किती ही जिद्द! तसेच आशाताई कानिटकर यांच्यावरील लेख. लहान वयात विवाह होऊन कोल्हापूरला आल्या. माहेरच्या पुढारलेल्या वातावरणातून एकदम बुरसटलेल्या मतांच्या सासरच्या वातावरणात! शिक्षण ११वी झालेले. तसेच आशेवर पुढे जात राहिल्या, स्वतःच्या मुलाच्या बरोबरीने कॉलेजचा अभ्यास करून एम. ए. झाल्या. स्पर्श चिकित्सा व अॅक्युप्रेसर याचे एका गुरूंकडून व्यवस्थित मार्गदर्शन घेऊन समाजसेवा सुरू केली. जिद्द, चिकाटी या गुणांची यातून पारख होते.

‘सेलिब्रिटींची आत्महत्या’, ‘मैत्री’, ‘हिरकणी,’ ‘पुरुष छळले जातात तेव्हा’, ‘मन’, ‘स्वातंत्र्यवीर सावरकर क्रांतिकारकांना प्रेरक’ असे एकापेक्षा एक सरस लेख या लेखसंग्रहात वाचावयास मिळतील.

कुठेही काल्पनिकता नसलेले हे लेख विलक्षण सुंदर अनुभव सांगणारे आहेत. त्यातून काही तरी शिकविणारे, प्रेरणा देणारे आहेत. सगळे लेख वाचल्यावर मनात आलं की, मानवी जीवन हे सातत्याने काहीतरी मिळविण्यातच सामावलेले असतं असं अजिबात नाही तर मिळविलेले सर्व काही हे समाजाचे देणे असते. हे समाजाचे देणे म्हणजे 'दान', याचे महत्त्वही वेगळे असते. जीवनात यशस्वी होण्यासाठी ते अत्यंत आवश्यक आहे. जयश्रीताई पटवर्धन यांचा हा लेखसंग्रह समाजासाठी खरोखर सात्विक आणि सत्पात्री दान ठरेल.

सुरुवातीला म्हटल्याप्रमाणे जयश्री ताईंच्या मनात विचारांच्या बरोबरीने अनुभवाचे जे वैभव साठले होते, ते त्यांनी शब्दरूपी सुमनांत आणि लेखरूपी धाग्यात अतिशय सुंदर गुंफले. हा शब्दरूपी सुमनांचा हार भरकटलेल्या समाजाला नक्कीच मार्गदर्शक होईल.

हा लेखसंग्रह आशावादी वृत्ती शिकवून जाणारा आहे. जीवनावरचं प्रेम, बांधिलकी आणि कर्म करीत राहण्याची, कार्यरत राहण्याची संवेदना देणारा आहे. मनी असे ते स्वप्नी दिसे अन् स्वप्नी दिसे ते कृतीत असे! असे खूप काही शिकता येईल. लेखसंग्रह वाचून पूर्ण होताना प्रत्येकाला नक्की असे वाटेल की,

योग्य थांब्याला योग्य गाडीत आपण बसलो आहोत. नक्की
‘प्रेरणादायी’ ठरणारा हा लेखसंग्रह वाचल्यावर मनाचा आडपडदा
न ठेवता असे स्पष्टपणे म्हणावेसे वाटते की, हा दर्जेदार नजराणा
वाचकांना निश्चितच भावेल.

अनुक्रम

1. कर्मयोगी स्वाती गोखले
2. मुलाला उभे करणारा नारायण एन ए कुलकर्णी
3. एक हाडाचा कार्यकर्ता डॉ दिलीप शिंदे
4. जीवन संघर्ष माधव फडके
5. हिरकणी आशा कानिटकर
6. चिखलातले कमळ उषा रावणरंग
7. सावरकर क्रांतीकारकांना प्रेरक
8. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे रत्नागिरी पर्व
9. मैत्री
10. पुरुषहि छळले जातात तेव्हा
11. सेलिब्रेटिची आत्महत्या
12. मन
13. मुलांना कसे वाढवावे
14. माझ्या जीवनातील टर्निंग पॉइंट
15. लॉकडाउन आणि माझे मनस्वास्थ्य
16. सन्मानाने मरणाचा हक्क
17. माझे पिताजी श्री भिडेशास्त्री
18. माझे पति

स्वाती गोखले

स्वाती मॅडम या कोल्हापूर येथील स्वयम् शाळेत मुख्याध्यापिका होत्या. ही शाळा विशेष मुलांसाठी आहे. या शाळेत बाईंनी 28 वर्षे नोकरी केली. नोकरी म्हणजे नुसतं पाट्या टाकण्याचं काम त्यांनी

कधीच केलं नाही. मुलांच्या पालकांशी त्या आवर्जून संपर्क ठेवायच्या. अशा मुलांशी त्या अतिशय प्रेमाने वागायच्या. ह्या मुलांना वाढविणं किती अवघड असतं हे त्या पूर्णपणे जाणून होत्या, म्हणून तर त्या काही मुलांच्या पालकांना घरी जाऊन भेटायच्या.

कुठल्याहि पदावर काम करायचे म्हणजे तारेवरची कसरत आली. आपली मते, आपले विचार राबविणे हे सोपे नसते. काही वेळा ते इतरांना पटतही नाहीत. अशा वेळी थोडा संघर्ष होतो व मनस्तापही. बाईंना पण त्याची झळ लागलीच. म्हणूनच त्यांनी अंबपला मतिमंद मुलांसाठी स्वतः शाळा काढायची ठरविली. शाळा सुरू करण्याचं शिवधनुष्य पेलणं हे खरं तर खूप अवघड. पण बाईंच्या कडे असलेली जिद्द व कर्मयोगावर पूर्ण विश्वास असल्यामुळे त्यांनी हे शिवधनुष्य यशस्वी रित्या पेलले. कर्मयोग त्यांनी नुसता वाचला

नव्हता तो अंगिकारला होता. कर्मातूनच त्यानी परमेश्वर भक्ती केली. अशा ना मनापासून वंदन करावे असे वाटते.

अंबपला सरकारी प्लॉट विकत घेतला व लोक सहभागातून त्यांनी या दिव्यांग मुलांसाठी निवासी शाळा उभी केली. एक दिव्यांग मुलाचा घरी सांभाळ करणे हे सुद्धा पालकांना कठीण जाते. मग अशा मुलांची निवासी शाळा काढणे हे दिव्यच आहे. पालकांचे भरभरून आशीर्वाद मिळाल्यामुळेच त्या हे करू शकल्या असे त्या म्हणतात. पैशाशिवाय तर ह्या गोष्टी होणे अशक्यच. स्वतःजवळ ची सर्व पुंजी त्यांनी खर्च करून रिकामा प्लॉट विकत घेतला. सामाजिक भान असणारे लोक आपल्या देशात निश्चितच आहेत त्यामुळे इमारत बांधकामास अनेकांनी मदत केली, शिवाय कोल्हापूर राऊंड टेबल कडूनही त्यांना मदत मिळाली.

" प्रयत्ने वाळूचे कण रगडीता तेलही गळे!" तसेच "प्रयत्नांती परमेश्वर" या उक्ती प्रमाणे त्यांना त्यांच्या या कामात यश मिळाले.

मी शाळा पाहायला गेले होते त्यावेळी एक मजला पूर्ण होऊन दुसऱ्या मजल्याचे काम सुरू होते. त्याच वेळी एक सामान्य कुटुंबातील स्त्री आपल्या अगदी छोट्या मतिमंद मुलाला घेउन बाईंच्या कडे आली. खरंतर इतक्या लहान मुलाला शाळेत ठेवून घेणे किती अवघड पण बाईंनी त्या मुलाला प्रेमाने आपल्या टेबलावर बसविले. आईची अडचण त्यांनी ओळखली, तिला धीर

दिला. बाईंच्या जवळ असलेली नम्रता, त्यांचं गोड बोलणं, त्यांच्या जवळ असलेली सह्यता मनाला सुख देणारी आहे.

आता शाळा पूर्ण बांधून झाली आहे. मुलांच्या निवासाची उत्तम व्यवस्था झाली आहे. शिक्षक-नोकर हा सर्व स्टाफ कार्यरत आहे. शाळे शेजारी शेत जमीन आहे. ती त्यांनी मालकाकडून भाडेतत्वावर घेतली आहे. मुलांकडून त्या तेथे भाज्या पिकवितात, त्यांचा उपयोग मुलांच्या जेवणामध्ये करतात. दोन देशी गाई सांभाळल्या आहेत. मुलांना त्याचे दूध दही मिळते. या सर्वासाठी सरकारी मदत मिळविणे म्हणजे अनेक दिव्यातून जावे लागते. आता पगार सरकार कडून मिळेल अशी चिन्हे दिसू लागली आहेत. बाईंच्या या अथक प्रयत्नाला शतशः धन्यवाद. विहित कर्म उत्तम रीतीने करण्याच्या मागे परमेश्वर निश्चितच असतो याची प्रचीती येते.

**मुलाला उभा
करणारा
नारायण**

मी गेले पाच-सहा वर्षे
मतिमंद मुलांनी व
आदिवासी स्त्रियांनी

बनवलेल्या कलावस्तू लोकांपर्यंत पोहोचविते आहे. या मुलांना व स्त्रियांना अर्थार्जन व्हावे हा हेतू. या संदर्भात कोल्हापूरच्या श्री एन. ए कुलकर्णी यांच्याशी माझा परिचय झाला. त्यांचा एकुलता एक मुलगा आदित्य हा मतिमंद आहे. तो नेहमीच्या शाळेत शिकू शकला नसता, म्हणून त्याला 'जिज्ञासा' या मतिमंद मुलांच्या शाळेत घातले. हात पाय गाळून न बसता त्यांनी मुलासाठी अपार कष्ट घेतले. अशा प्रकारची विशेष मुले ज्या संस्थांमधून शिकत आहेत त्या संस्थांमध्ये स्वतः गेले. तेथे शिकवल्या जात असलेल्या काही गोष्टी आपल्या मुलाच्या कलाने त्यालाही शिकविल्या.

अशा मुलांसाठी काम करणारे अनेक सामाजिक कार्यकर्तेही आहेत. त्यांच्या व्हाट्सअप ग्रुपला त्यांनी स्वतःलाहि जोडून घेतले. त्यामुळे नवीन उपक्रम त्यांना कळू लागले. त्यांना स्वतःला पोहायला येत नव्हते. कोणी सांगितले की मतिमंद मुलांना पोहायला शिकवले तर त्यांच्यामध्ये सुधारणा होऊ शकते. ते वेळ न दवडता स्वतः पोहायला शिकले व गेली दहा वर्षे सातत्याने मुलाला पोहायला घेऊन जातात. आदित्य पोहण्यात इतका तरबेज झाला की त्याने भारतात अनेक ठिकाणी पोहण्याच्या स्पर्धेत भाग घेतला व नंतर नंबर ही मिळवला. ऑस्ट्रेलियालाहि तो पोहण्याच्या स्पर्धेसाठी गेला होता. तेथून त्याने रोख बक्षीस व पदक मिळवून आणले. पुण्याच्या बालकल्याण भवनाचे श्री तांबे सर यांनी त्याला बहुमोल मार्गदर्शन केले

सरकार खेळाडूंसाठी लाखो रुपये खर्च करते, पण अशा प्रकारच्या विशेष मुलांना पुढे आणण्यासाठी काय करते? मतिमंद मुलांनाही मुख्य प्रवाहात आणणे जरूरीचे आहे. कुलकर्णी सर एवढ्यावरच थांबले नाहीत. ते स्वतः चांगल्या आर्थिक परिस्थितीत आहेत. त्यांनी आपला व्यवसाय उत्तम केला आहे, पण मुलाने आपल्या पैशावर अवलंबून राहू नये, थोडेफार का होईना त्याने अर्थार्जन करावे. मुलासाठी तरतूद असली तरी त्याच्या मनात अवघडलेपण येऊ नये म्हणून त्यांनी मुलाला लघुउद्योग सुरू करून दिला आहे. कोकणातून त्यांनी विविध प्रकारची लोणची मागवली. ही घरगुती

बनवलेली असून त्यात टिकण्यासाठी काहीही घातलेले नाही. कुलकर्णी सरांनी स्वतःच्या परिचयाच्या लोकांची यादी बनविली व आदित्यला घेऊन ते स्वतः लोकांच्याकडे गेले. लोकांनी आनंदाने त्यांची लोणची विकत घेतली. स्वतःचा व्यवसाय सांभाळून रोज दोन तास ते मुलाला लोणचे विक्रीची कला शिकवत आहेत. आदित्य आता बाटल्यावर लेबले लावणे वगैरे कामे करतो. वडिलांच्या पैशावर चैन करणारी मुले आपण पाहतो. पण कुलकर्णी सर कुठलाही कमीपणा न मानता आदित्यला हळूहळू व्यवहार शिकवत आहेत.

प्रत्येक कामाला प्रतिष्ठा आहे. लक्ष्मी चंचल आहे. तिचा वापर संयमाने करायला हवा. ही शिकवण ते आपल्या मतिमंद मुलाला देत आहेत. अशा पालकांचा सत्कार व्हायला हवा. त्यातून अशी माणसे समाजानेच सरकारला दाखवायला हवीत. लॉकडाऊन च्या काळात दहा महिने झाले या मुलांची शाळा बंद आहे. अशा मुलांना घरात उद्योगात गुंतवून ठेवणे किती अवघड आहे? पोहण्याचा तलावही बंद झाला. पण सर त्याच्याकडून रोज सूर्यनमस्कार न चुकता घालून घेतात, त्याला कार गाडी धुणे, बागेतील झाडांना नळीने पाणी घालणे ही कामे त्यांनी त्याला शिकविली. काही ऑनलाईन स्पर्धांमध्येसुद्धा त्याने भाग घेतला. त्याला नाच करणे ही मनापासून आवडते! खरंच अशा मुलांना व त्यांच्या पालकांना परमेश्वराने जगण्याचे बळ द्यावे हीच प्रार्थना.

एक हाडाचा कार्यकर्ता

डॉ. दिलीप शिंदे, 'संवेदना सुश्रुषा वृद्ध सेवा केंद्र विश्रामबाग सांगली.' यांची माहिती मला श्री. अरुणराव गोडबोले सातारा यांनी सांगितली व मदतीसाठी आवाहन म्हणून एक छापील पत्रक पाठविले. मी गोडबोले

काकांना फोन केला व विचारले की हे सुश्रुषा केंद्र काय आहे? तेव्हा मला कळले की जे वृद्ध अंथरुणावर झोपून आहेत व त्यांची देखभाल घरी होऊ शकत नाही अशाना त्यांच्या घरच्यांनी या केंद्रात दाखल केले आहे. यांच्यासाठी मोठे वॉशिंग मशीन, वॉटर प्युरिफायर वगैरे गोष्टी घेण्यासाठी मदत हवी आहे. मी ती मदत पाठवली, पण केंद्र मला पाहायचे होते म्हणून मी हे केंद्र पाहायला गेले. हे केंद्र चालवणारा हाडाचा कार्यकर्ता डॉ. दिलीप शिंदे यांना मी तेथे भेटले. खरोखर डिव्होटेड पर्सन म्हणजे कोण तर डॉ. शिंदे यांच्यासारखे लोक. त्यांनी माझ्या भेटीचे स्वागत केले व व्यवस्थापिका बाईना मला केंद्र दाखवण्यास सांगितले. मी

आतल्या हॉल मध्ये जाऊन सर्व वृद्धांना पाहिले. काही बायका कॉटवर पहुडल्या होत्या, कोणी बसल्या होत्या. नुकतीच त्यांची दुपारची जेवणं झाली होती. हॉलमध्ये कमालीची स्वच्छता होती. अंथरूणावरच सर्व काही असलेल्या काही स्त्रिया पण स्वच्छ धुतलेल्या तांदळासारख्या.

मला डॉ. शिंदे व त्यांच्या पत्नीचे खरेच खूप कौतुक वाटले. घरामध्ये एक झोपलेला वृद्ध सांभाळणे आम्हाला जिकिरीचे होते कठीण होते. मायेचे चार शब्द त्यांच्याशी बोलायला आम्हाला सवड नसते. बाहेर रोटरी मध्ये आम्ही व्याख्यानात माणुसकीवर मोठे शब्द वापरतो व घरच्या वृद्धाला सुश्रुषा केंद्रात ठेवतो!

डॉ. शिंदे यांनी वृद्धांना येथे मायेने सांभाळले आहे. मी तर या माणसाला देवदूतच म्हणेन! शिवाय बाहेर येऊन त्यांच्याशी गप्पा मारताना समजलं की त्यांना लेखनाची ही खूप आवड आहे. साधना मासिकात त्यांची लेखमाला प्रसिद्ध झाली होती. त्यांनी 'ऋणानुबंध' नावाचे एक पुस्तकही लिहिले आहे. या पुस्तकात त्यांच्याकडे आलेल्या एकेका पेशंटवर एकेक प्रकरण लिहिले आहे. व्यक्ती तितक्या प्रकृती या नात्याने नमुनेदार व त्यांचे स्वभाव व आजार यावर हे लेखन आहे. मला तर असं सांगावसं वाटतं की लोकांनी हे सुश्रुषा केंद्र पाहायला अवश्य जावं, वृद्धांना तेथे मिळत असलेला मायेचा ओलावा पहावा व शिंदे नावाच्या डॉक्टर

कार्यकर्त्याला भेटावं. डॉक्टरांनी आपल्या सुश्रुषा केंद्रात अनेक मृत्यू जवळून पाहिले. एका आजीबाईंच्या बदल ते म्हणतात, ह्या आजी दोन-तीन दिवस आधी म्हणत होत्या की मला एक साडी घरून आणून द्या. येथे त्यांना गाऊन घालावा लागत होता. पण अचानक त्या साडी का मागतात हे डॉक्टर ना कळेना व दुःखद गोष्ट अशी की त्या अचानकच स्वर्गवासी झाल्या. डॉक्टरांना खूप वाईट वाटले. त्यांची शेवटची इच्छा साडी नेसण्याची होती ती ते पुरवू शकले नाहीत.

कुणाच्या कौतुकाने हुरळून जायचे नाही आणि कुणाच्या टीकेने दुःखी व्हायचे नाही असे डॉक्टरांनी मनाशी ठरविले होते. अनेक रुग्णांच्या सहवासामुळे त्यांना जगण्याचे भान मिळाले. एका आजीकडून स्थितप्रज्ञता म्हणजे काय हेहि त्यांना शिकायला मिळाले. मोबाईलच्या ह्या जमान्यात सर्वांचा संवाद हा मोबाईल वरच आहे. प्रत्यक्ष भेटणे हे दुरापास्त होऊ लागले आहे. या केंद्रातील शहा आजीकडे मोबाईल होता. आजीने थोडे दिवस मोबाईल स्विच ऑफ ठेवला होता. डॉक्टरांच्या मोबाईलवर त्या आजींच्या मुलाचा फोन आला, मुलगा म्हणाला आईचा फोन स्विच ऑफ येतो आहे असे का बरे? ती बरी आहे ना? डॉक्टर म्हणाले मी त्यांना तुमचा निरोप देतो. त्या बऱ्या आहेत. डॉक्टरांनी आजींना मुलाचा निरोप सांगितला व त्यांना विचारले कि आजी तुम्ही तुमचा मोबाईल स्विच ऑफ का बरे ठेवलात? आजी

म्हणाल्या फोन स्वच ऑफ ठेवला म्हणजे मुलगा फोनवर न बोलता प्रत्यक्ष भेटायला येईल. अशा वृद्धांना मोबाईलचा संवाद पसंत नसतो. म्हणून म्हणतात वडील आहेत तोपर्यंत मिठी मारून घ्या. शब्दापेक्षा प्रेम फार महत्वाचे ते जाणा आणि आपल्या आईच्या पाठीवर प्रत्यक्ष भेटून प्रेमाचा हात फिरवा, तिला मायेचा ओलावा मिळू द्या म्हणजे डॉक्टर शिंदे यांचे काम पण हलके होईल.

जीवन संघर्ष

मी गेली पाच-सहा वर्षे
मतिमंद मुलांनी बनवलेल्या
कलावस्तू विक्रीच्या
माध्यमातून समाजापुढे
आणते आहे. निखळ हेतू हा

की या मुलांना थोडेफार अर्थार्जन व्हावे. या कामामुळे काही मतिमंद मुलांशी व त्यांच्या पालकांशी परिचय झाला. असेच आणखी एक पालक यांची मुलगी रेटिनाच्या प्रॉब्लेम मुळे अंध झाली त्यांचा परिचय झाला. त्यांची मुलगी वेदिका फडके हिला सी-एच्या फायनल परीक्षेसाठी रायटर हवा होता. त्यांनी हे एका व्हाॅट्सअॅप ग्रुप वर पाठवले होते. मी ते वाचले. मुळातच माझा पिंड सामाजिक कामाची आवड, तळमळ असणारा असल्यामुळे श्री. माधव फडके यांना मी फोन केला व रायटर साठी काय अटी असतात हे विचारले. थोड्याच दिवसात त्यांना मी रायटर चे काम करू शकणाऱ्या एका मुलाचे नाव व पत्ता कळविला .त्यावेळी वेदिका विषयीची माहिती मी त्यांना विचारली, ती ऐकून मन विषण्ण झालं! एखाद्याच्या जीवनात किती मोठं संकट येतं! पण काही पालक किती धीराने त्याला तोंड देतात व अशा कठीण

परिस्थितीत सुद्धा पाल्याला उत्तम घडवितात. अशा पालकांना मानाचा मुजरा करावासा वाटतो.

चि. वेदिकेला तीन वर्षांची होईपर्यंत दिसत होते, पण हळूहळू तिला एका डोळ्याने दिसेनासे झाले. डोळ्याच्या डॉक्टरांना दाखवले असता त्यांनी काही उपचार करून पाहिले, पण रेटिना चा प्रॉब्लेम असल्यामुळे उपयोग होणार नसल्याचे त्यांनी सांगितले. एवढेच नव्हे तर काही वर्षांनंतर दुसऱ्या डोळ्यालाही याच प्रॉब्लेम मुळे दिसेनासे झाले. काय वाटले असेल त्या लहानग्या मुलीला! आपले आई-वडील, आपले घर, आपली खेळणी काहीच तिला दिसेना! सगळीकडे अंधार! आई-वडील पण हतबुद्ध झाले. पण दोघांनी मनाशी ठरविले की आता हातपाय गाळायचे नाहीत. योग्यवेळी त्यांनी तिला अंधशाळेत घातले. इयत्ता चौथी पर्यंत ज्ञानप्रबोधिनी संचलित अंध शाळा कोल्हापूर याठिकाणी वेदिका शिकली. तेथे तिला ब्रेल लिपी शिकविली. नंतर सर्वानाच पाचवीपासून नॉर्मल शाळेत प्रवेश देणे सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत आवश्यक आहे. पण ज्या ठिकाणी एखाद्या अंध शिक्षकाची नेमणूक शाळेमध्ये केली असेल तर तेथे किमान दहा अंध मुलं असली पाहिजेत तरच ते शिक्षक या ठिकाणी कायम सेवेत रुजू समजले जातात. त्यासाठी एकाच हायस्कूलमध्ये मुलांना पुढील शिक्षणासाठी अंध शाळेच्या वतीने पाठवले जायचे. पण तेथील शैक्षणिक दर्जा योग्य नसल्याचे लक्षात आल्यानंतर अन्य नॉर्मल शाळेत घालण्याचा निर्णय घेण्यात

आला. तेथे तिने दहावीपर्यंत आपला अभ्यास ब्रेलच्या सहाय्याने रायटर घेऊनच केला. सुरुवातीस तिला नॉर्मल शाळेत घेताना शाळेने नाखुषी दाखवली होती. पण तिच्या हुशारीमुळे हा विरोध मावळला. मग शिक्षक तिला कशा पद्धतीने शिकवलं म्हणजे तिला कळेल याचा विचार करू लागले. गंगातीरकर नामक गणिताच्या शिक्षकांनी तर रात्री घरी डोळ्यावर पट्टी बांधून आपणास येणाऱ्या अडचणी समजावून घेतल्या व त्यांच्या लक्षात आले की आपण फळ्यावर बोलत आकडेमोड करत शिकवलं तर समजू शकेल व तशा पद्धतीने त्यांनी शिकविले. यामुळे तिचं गणित आज खूप चांगलं आहे. तिला दहावीत 93.27% मार्क मिळाले व ती अंध विभागात राज्यात पहिली आली. अकरावी बारावी कॉमर्स कॉलेजमध्ये तिने राईटरच घेतला. या काळात कीबोर्ड ची प्रॅक्टिस आधीच झाल्यामुळे ती लॅपटॉप चालवू लागली. यावेळी तिला एका अॅपची माहिती झाली, जो बोलू शकत होता. त्यामुळे लॅपटॉप वर ती जे काही टाईप करायची ते तीला ऐकायला मिळू लागले. त्यामुळे तिला पुढील सर्व शिक्षणासाठी राईटर ऐवजी रीडर लागू लागला. तो प्रश्न वाचून दाखवे व ती त्याचे उत्तर लॅपटॉप वर टाईप करी. ती एम.कॉम झाली. रायटर असो नाहीतर रीडर असो तो मिळवायला खटपट ही लागायचीच. यासाठी जेवढे मदतीचे हात पुढे यायला हवेत तेवढे येत नसत. याचे दुःख श्री माधव फडके यांना

व्हायचे. खरा तो एकची धर्म जगाला प्रेम अर्पवि ही साने गुरुर्जींची शिकवण किती लोक आत्मसात करतात प्रश्नच आहे!

तिला वडिलांनी आय फोन घेऊन दिला, त्याच्यावर ती व्हाॅट्सअॅप, फेसबुक हेही उत्तम तऱ्हेने वापरू शकते. तिची ही प्रगती अतिशय कौतुकास्पद आहे. तिच्या आईने तिला वाढवताना खूप कष्ट घेतले.

जून महिन्यात मातृदिन साजरा झाला. बऱ्याच जणांनी मोबाईल मधील स्टेटस वर आपल्या आईबद्दलचे आपले मनोगत दिले होते. त्यादिवशी वेदिकाने स्वतः स्वयंपाक करून उत्तम पदार्थांनी सजविलेले ताट आईला दिले. किती अनोखा आणि सुंदर तिने साजरा केलाला मातृदिन! अशी उदाहरणे समाजापुढे यायला हवीत हाच या लेखामागील हेतू! आणि पालकांच्या या संघर्षाला समाजाने दादही द्यायला हवी.

हिरकणी

आशाताई कानिटकर मला भेटल्या ते फक्त फोनवरच! त्या करीत असलेलं काम मी ऐकून होते, पण फोन मुळे सगळं नीट कळलं. डोंगराएवढी संकटं

कोसळून सुद्धा त्या त्यातून धीराने सावरल्या व कणखर बनल्या. आयुष्यात काहीतरी करून दाखविण्याची त्यांची धडपड मला खूप भावली. त्यांचे हे धडपडणे नुसते पैसा मिळवण्यासाठी नव्हते तर समाजासाठी काही तरी करावं या जाणीवेतून होते.

लहान वयात विवाह होऊन त्या सासरी कोल्हापूरला आल्या. माहेरच्या पुढारलेल्या वातावरणातून एकदम जुनाट बुरसटलेल्या मतांच्या सासरच्या वातावरणात! नवीन आलेल्या सुनेने सहन तरी किती करायचं? जोडीदाराचे जरी भरभरून प्रेम मिळत असेल तर इतर अनेक त्रास बाई सहन करते, पण तेही नाही!

अकरावी झालेल्या आशाताईंना पुढे शिकण्याची जबरदस्त ओढ. मुलगा कॉलेजमध्ये जायला लागल्यावर त्या ही त्याचेबरोबर कॉलेजचा अभ्यास करू लागल्या. मुक्त विद्यापीठाद्वारे मराठी साहित्य हा विषय घेउन एम ए झाल्या. पीएचडी होण्याचा योग नसल्यामुळे सामाजिक भान असलेल्या आशाताईंनी स्वतःसाठी

एक वेगळाच कोर्स निवडला. वडील अर्धागवायूने आजारी असताना त्यांना जाणवले होते की मसाज, स्पर्श चिकित्सा व ॲक्युप्रेसर याने माणसाच्या वेदना कमी होऊ शकतात. आणि मग त्यांनी एका गुरूच्या मार्गदर्शनाखाली ह्याचा अभ्यास सुरू केला व उत्तमरितीने त्यांनी हा कोर्स पूर्णही केला. जोडीदाराचे आकस्मिक निधन झाले आणि प्रपंचाची आर्थिक बाजूही त्यांना सावरायला लागली. शिकत असताना सुद्धा घरची आर्थिक परिस्थिती ओढाताणीचीच. कुठलंच काम त्यांना हलक्या दर्जाचं वाटायचं नाही. त्या गरजूंच्या कडे स्वयंपाकालाही जायच्या. पुढे हा कोर्स पूर्ण झाल्यावर त्या बाहेर पडल्या. काही महिन्यातच अर्धाग झालेल्या आजीना उपचार करण्याची विचारणा झाली. त्यांच्या गुरूची शिकवण होती की रुग्णाचा मसाज करताना किळस हा शब्द बाजूला ठेवा कारण अशा लोकांचा त्यांच्या हालचालीवर व अवयवावर ताबा नसतो.

अर्धाग झालेल्या आजींचा त्यांनी जेव्हा मसाज सुरू केला तेव्हा त्यांनी आपल्या स्वतःच्या आजीला या आजींमध्ये पाहिले आणि त्यात त्यांना यश आले. आजी बऱ्या झाल्या, आता त्या त्यांच्याबरोबर नाती सारख्या वागतात!

हळूहळू या कामात आशाताई स्थिर झाल्या. रुग्णाची मानसिकता त्यांना समजू लागली. निरीक्षण, हावभाव, नजर, स्पर्श,

अशा देहबोलीच्या माध्यमातून त्या रुग्णाच्या मनापर्यंत पोहोचू लागल्या व रुग्णही त्यांना साथ देऊ लागले.

याच कारणाने एका मतिमंद मुलाला उपचार करण्यासाठी विचारणा झाली. अशा मुलाला उपचार करण्याचा हा त्यांचा पहिलाच अनुभव होता, पण दुसऱ्याच्या दुःखाबद्दल कळकळ असल्यामुळे आशाताईंनी हे काम स्वीकारले. नॉर्मल रुग्ण व मतिमंद रुग्ण यामध्ये खूपच फरक असल्याचे त्यांना जाणवले. त्यांनी तीन दिवस वेळ घेतला, अनेक संदर्भ—ग्रंथ, गुरु, इंटरनेट या सगळ्या माध्यमातून अभ्यास केला. मग मनाची तयारी करून त्या मुलाचे उपचार त्यांनी सुरू केले. तो मुलगा त्यांच्याकडे बघतहि नव्हता.तो त्यांना हात लावू घ्यायचा नाही. दोन दिवस लागले त्याला जवळ यायला. मग मात्र त्याने त्यांच्याकडून उपचार करून घेतले. त्यांचा मायेचा स्पर्श त्याने ओळखला. तो मुलगा एक महिन्यात बरा झाला, नीट चालू लागला. पडल्यामुळे त्याचे पायाला फ्रॅक्चर झाले होते. पुढे त्या मुलाला अंक शिकविणे, चित्र काढणे, चित्र ओळखणे हे त्यांनी शिकविले. याला चार महिने लागले. नऊ मतिमंद मुलांना मसाज, अॅक्युप्रेसरचा उपयोग करून त्यांच्या हालचाली सुधारण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केला. मतिमंद मुलांच्या बाबतीत असे प्रेम दाखविणे हे खूपच कठीण! मातृहृदयी स्त्री-पुरुषच असे करू शकतात.

मतिमंद मुलांवर उपचार करत असताना त्यांना असा अनुभव आला की त्यांचे पालक मुलांशी नीट संवाद साधत नाहीत. दोन भावंडात दुजाभाव केला जातो. तर काही पालक अशा मतिमंद मुलाला काहीच करू देत नाहीत. आणखी एक दुर्दैवी गोष्ट या सर्व पालकांचे दुःख एकच असून सुद्धा ते एकत्र जमत नाहीत व आपल्या मुलाचे अनुभव दुसऱ्या पालकांशी शेअर करत नाहीत. असे का व्हावे बरे ?

तरुण मतिमंद मुलांचे मसाज चे काम त्या करीत नाहीत. कारण शरीराने ही मुले वाढलेली असतात. त्यांच्या भावना एकदम कधी उफाळून येतील कळत नाही.

आतापर्यंत जवळजवळ पाचशे व्यक्तींना त्यांनी मसाज, ॲक्युप्रेसर ही सेवा दिली आहे. प्रसिद्ध मसाजिस्ट माननीय राम भोसले यांच्यापासून त्यांनी प्रेरणा घेतली. सामान्य लोकांच्या बाबतीत वय वर्षे चार पासून 96 वर्षांच्या आर्जीपर्यंत त्यांनी हे काम केले आहे. अशी ही सेवाभावी माणसं आहेत म्हणून समाज संकटातून तरून जातो. त्यांचे हे काम पाहून मला वाटतं

जे का रंजले गांजले। त्यासी म्हणे जो आपुले।

तोचि साधू ओळखावा। देव तेथेची जाणावा।।

चिखलातले कमळ

उषा रावणंग ही विश्रामबाग-सांगली येथे मला भेटली. कोकणातून आलेली, कुणबी जातीची, शिक्षण फक्त दुसरी इयत्ता झालेली. लग्नानंतर सासरी सांगलीला राहायला आली.

नवरा, दीर, सासू-सासरे असे तिचे कुटुंब आहे. उषा सहित सगळेच बाहेर कामाला जायचे. उषा कपडे धुणे व भांडी घासण्याचे काम बऱ्याच घरी करायची. हातावरचे पोट. उषा अगदी स्वच्छ व नीटनेटके राहायची. तिला दोन मुलगे झाले. आपण शिकली नाही पण मुलांना शाळेत घातले.

विश्रामबाग येथील गव्हर्मेट कॉलनीत राहणाऱ्या श्री. अनिल रुईकर सर गीता पाठांतर वर्ग घेतात. त्यांच्या वर्गाला उषाचा मुलगाही जाऊ लागला. पण झाले असे की रुईकर सर म्हणाले, अरे तू येथे सांगितलेले घरी पाठ केले पाहिजे व पाठ केलेले घरी कुणीतरी म्हणून घेतले पाहिजे. घरी तर सगळेच अशिक्षित, उषा फक्त दुसरी इयत्ता झालेली. मुलगा म्हणतो ते बरोबर आहे कि नाही

हे तिला कसे कळणार? सुशिक्षित सुद्धा करू शकतील की नाही असे काम उषाने केले. ती पण रुईकर सरांच्या क्लासला जाऊ लागली. आश्चर्य आणि कौतुकाची गोष्ट अशी की, उषाला पण गीतेचे अध्याय पाठ होऊ लागले. आई व मुलगा घरी एकमेकांचे पाठांतर घेऊ लागली. दोघांनीही अठरा अध्याय पाठ केले. शृंगेरीला आदरणीय शंकराचार्यांच्या मठात गीता पाठांतर स्पर्धा असते. या माय लेकांनी शृंगेरी ला जाऊन त्या स्पर्धेत भाग घेतला व सांगायला आनंद होतो की दोघांनीही गीता अध्याय अचूक म्हटल्याबद्दल शंकराचार्यांच्या हस्ते प्रत्येकी 21 हजार रुपयांचे रोख पारितोषिक मिळविले. माय लेकांनी एकमेकांना घट्ट मिठी मारली. उषाचा ऊर आनंदाने भरून आला.

आमची पांढरपेशा समाजातील मुलेसुद्धा गीता पाठांतराकडे वळतील असे नाही. पण उषाने व तिच्या मुलाने हे करून दाखविले. त्यांच्या पाठीवर माझी कौतुकाची थाप व त्या दोघांना मानाचा मुजरा सुद्धा!

तिला मुलाला इंजिनियर करावयाचे आहे, त्यामुळे ती आपल्या कामातील थोडी रक्कम दर महिना आर.डी त भरते. स्वाभिमानी तर इतकी आहे की कुणाकडेही आर्थिक मदतीसाठी हात पसरत नाही.

उषा चा नवरा ऐन तारूण्यात व्यसनापायी मरण पावला.
तिच्यावर आणखी एक संकट कोसळले, पण उषाने ते धीराने सहन
केले.

खरोखर एखाद्या चॅनेलने तिची मुलाखत घ्यावी व
समाजासमोर ही गोष्ट आणावी.

स्वातंत्र्यवीर सावरकर क्रांतिकारकांना प्रेरक

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांच्या जीवनात अंदमान, रत्नागिरी, मुंबई, नाशिक, पुणे, लंडन, मासोवा यांचे मूल्य फार मोठे आहे. लंडनमधील सावरकरांचे वास्तव्य चार वर्षे होते. लंडनमधील त्यांची ही चार वर्षे भारतीयांना अभिमानास्पद व अतिशय प्रेरणादायी होती. मादाम कामा, सेनापती बापट, चटोपाध्याय, राणा व्ही. व्ही. अय्यर ही मंडळी पूर्वीच तेथे पोहोचली होती. ही मंडळी जहाल विचारसरणीची होती. सावरकर लंडनला बॅरिस्टरची पदवी मिळवण्यासाठी गेले होते असे अजिबात नाही तर आपले जीवितकार्य भारतीय स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी आहे हे होते. क्रांतिकार्यांचा प्रसार व प्रचार व्हावा हा ही हेतु होता. त्यांना हा विश्वास होता की विविध राज्यातून शिकायला आलेले तैल बुद्धीचे विद्यार्थी जे हाती मिळतील त्यांच्यात जर सशस्त्र क्रांतीचा विचार पेरता आला तर तिचे लोण भारतातील प्रांता-प्रांतात पोहोचतील.

9 जून 1906 पर्शिया बोटीने सावरकर लंडनला पोहोचले व पाच सहा दिवसातच पंजाबी तरुण हरनाम सिंग आरोरा याला क्रांतिकार्याची दीक्षा दिली. लंडनला आल्यावर त्यांच्याशी जे जे तरुण संपर्कात आले ते क्रांतिकार्याची दीक्षा घेऊनच जाऊ लागले. लंडनमधील त्यांचे क्रांतिकारक सहकारी एम.पी.टी.आय म्हणतात," सावरकरांची व्यक्तिगत मोहिनी एवढी विलक्षण होती

की त्यांच्याशी हस्तांदोलन जरी केले तरी व्ही. व्ही. एस. अय्यर आणि हरदयाळ यांच्या सारखी माणसं अमुलाग्र पालटली." सेनापती बापट यांनी सावरकरांना भेटण्यापूर्वी क्रांतिकार्याची दीक्षा घेतलेली होती. क्रांतिकारक, लेखक व व्याख्याता म्हणून त्यांनी जीवन जगण्याचे ठरविले होते. सावरकरांची भेट झाल्यावर त्यांनी हा विचार बदलला. ते पॅरिसला गेले. तेथे बॉम्ब तयार करण्याची विद्या शिकून घेण्याचे ठरविले. सावरकरांच्या तेजस्वी लिखाणाचा, भाषणाचा, त्यांच्या विचारसरणीचा खूप प्रभाव पडला होता. सावरकर हे जन्मजात लेखक, क्रांतिकारक व वक्ते होते. त्यामुळे हे काम त्यांनीच करावे व आपण क्रांतिकार्यात भाग घ्यावा हे बापट यांनी ठरविले. हेच मत असफ अल्ली डेव्हिड गार्नेट यांचे होते व सावरकरांच्या इतर सहकाऱ्यांचेही हेच मत होते.

सावरकरांच्या व्यक्तिमत्वाचा, त्यांच्या प्रखर बुद्धिमत्तेचा, ओजस्वी वाणीच्या प्रभावामुळे अनेक तरुण क्रांतीकार्याकडे वळले. हरनाम सिंग पाठोपाठ ग्यानचंद्र वर्मा, वीरेंद्र नाथ चटोपाध्याय, सुखसागर दत्त अय्यर, मदनलाल धिंग्रा असे तेजस्वी तरुण एकापाठोपाठ भारताच्या स्वातंत्र्याच्या कार्यात सहभागी झाले. एवढेच नव्हे तर मादाम कामा व स्वातंत्र्यवीर सावरकर

ज्यांच्या शिष्यवृत्तीवर लंडनला पोहचले ते शामजी वर्मा सशस्त्र क्रांतीच्या प्रवाहात सामील झाले.

भारत भवन हे प्रखर राष्ट्रभक्त युवकांचे केंद्र बनले. जुलै 1906 मध्ये लंडनला पोहोचलेल्या सावरकरांनी सहा खंडाचे मेजिनी वाचून त्यावरील 300 पानी पुस्तक त्यांनी पूर्ण केले. या पुस्तकाला असलेली सावरकरांची ओजस्वी प्रस्तावना निर्जीवात प्राण ओतणारी आहे! मराठी येत नसणाऱ्या तरुणांनाही ती कंठस्थ होती. हा ग्रंथ स्वातंत्र्यासाठी सशस्त्र क्रांतिकार्याला सिद्ध करणारा होता. गुप्त संस्था कशा स्थापाव्या, त्याचे नियोजन कसे करावे इत्यादी बाबतीत मार्गदर्शन करणारा ठरला. याच शृंखलेत सावरकरांनी जेमतेम दीड-दोन वर्षात सशस्त्र क्रांतिकार्याची गीता ठरलेला 'अठराशे सत्तावन्नचे स्वातंत्र्य समर' हा ग्रंथ लिहिला. सर्व विचारांच्या क्रांतिकारकांना प्रमाणभूत वाटणारा हा ग्रंथ गुलामांच्या हृदयात संजीवनी मंत्र फुंकणारा आहे. भारतीय स्वातंत्र्य युद्धाच्या सैनिकांच्या मनात हा ग्रंथ प्रचंड आत्मविश्वास निर्माण करणारा आहे. हा ग्रंथ अनेक भारतीय क्रांतिकारकांना सदैव मार्गदर्शक राहिला. या ग्रंथाने सुभाष चंद्रांच्या क्रांती युद्धाला व भारतीय स्वातंत्र्य समराला विरांचा व हुतात्म्यांचा पुरवठा केला आहे. यापेक्षा या ग्रंथाचे आणखी महत्त्व काय वर्णावे! या दोन्ही ग्रंथातून अपूर्व त्याग, उदात्त ध्येय, प्रखर देशभक्ती, स्वातंत्र्यासाठी अहर्निश

लढण्याची जिद्द इत्यादी गुणांची शिकवण प्रखरपणे देण्यात आली आहे.

मादाम कामा त्यांनी जर्मनीत भरलेल्या अंतरराष्ट्रीय परिषदेत आपला ध्वज फडकविला. कामाबाईंनी भारताच्या स्वातंत्र्याबद्दल मांडलेला प्रश्न जगाच्या पुढ्यात गेला व हे निवेदन सावरकरांनीच तयार केले होते. सावरकरांच्या लंडनला जाण्यामागील हेतू नवनवीन शस्त्रास्त्रांचे ज्ञान मिळवावे व क्रांतिकारक पक्षाला अधिक बलवान करावे हाच होता. याच उद्देशाने त्यांनी बॉम्ब तयार करण्यासाठी सेनापती बापट, मिर्झा अब्बास यांना पॅरिसला पाठविले. बापटांनी ही विद्या कुशलतेने हस्तगत केली. बॉम्बच्या युगात भारतीय क्रांतिकार्य कैकपटीने शत्रूसाठी विध्वंसक व संहारक बनले. भारतीय क्रांतिकार्यात घडलेला हा बदल सावरकरांच्या मुळेच होता.

त्यांनी श्रद्धानंद या पत्रकातून अनेक राजकीय लेख लिहिले. सावरकरांशी व्यक्तिगत संबंध ठेवणारे अनेक क्रांतिकारक होते. एकंदर सावरकरांनी जे स्वातंत्र्यसेनानी घडविले त्याला मोल नाही हेच खरे..

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे रत्नागिरी पर्व

सावरकरांची अंदमानातून जेव्हा सुटका झाली तेव्हा त्यांच्यावर काही अटी लादण्यात आल्या. रत्नागिरीच्या बाहेर जायचे नाही, राजकारणात भाग घ्यायचा नाही या अटी मान्य करूनच सावरकरांनी आपली सुटका अंदमानातून करून घेतली होती. रत्नागिरीत आल्यानंतर आपल्या वर सरकारची आणखीनच करडी नजर असणार हे सावरकर पक्के जाणून होते, पण या अटींच्या चौकटीत राहून सावरकरांनी रत्नागिरीत अलौकिक असे सामाजिक कार्य केले. आधी जे कार्य ते करित होते तेच त्यांनी रत्नागिरीतहि केले. ते क्रांतिकारकांचे प्रेरणास्थान होते. अंदमानात असताना मागे पडलेली सशस्त्र क्रांतिकार्यांची चळवळ ते पुन्हा चेतवत होते. सर्वात महत्वाचे म्हणजे लिखाण. ज्या लिखाणामुळे नवीन पिढी प्रेरित होईल असे लिखाण. सावरकर बंधूंच्या श्रद्धानंद पत्रिकेचा त्यांनी उपयोग करून घेतला. परंतु हे लेख ते स्वतःच्या नावावर लिहित नसत. एवढेच नव्हे तर आपले हस्ताक्षर ओळखू नये म्हणून ते लेख दुसऱ्यांकडून पुन्हा लिहून घेत असत.

लाला लजपत राय यांच्या निधनानंतर लालार्जीवरील लाठीमार, लालार्जीचा परिचय असे लेख त्यांनी लिहिले. भगतसिंग, राजगुरू, सुखदेव यांनी लाला लजपत राय यांच्या

निधनाचा सूड घेतला. त्यांना घरी बोलावून सावरकरांनी त्याचे महत्त्व पटवून दिले.

सावरकरांच्या मुळे प्रेरणा मिळालेले अनेक क्रांतिकारक होते. ते सावरकरांशी व्यक्तिशः संपर्क ठेवून होते. सावरकरांनी रत्नागिरीत असताना जे कार्य केले त्याची हे साक्ष देतात. आत्माराम साळवी लिहितात, सामाजिक चळवळ करित असताना सावरकरांची इंग्रजा विरुद्धची इच्छाशक्ती इतकी प्रबळ होती की त्यांनी योग्य व्यक्ती निवडून त्यांना बॉम्ब विद्या शिकविली. आप्पा कासार, वामनराव चव्हाण, बाबुराव पवार इत्यादी तरुण सशस्त्र क्रांतीसाठी तयार केले. काही कम्युनिस्ट विचारांचे लोकही तात्यारावांच्या कडून प्रेरित झाले होते. यातील बापट म्हणतात, पतितपावन मंदिरातील व्यासपीठाचा उपयोग गुप्त राजकीय चळवळीच्या सभा घेण्यासाठी केला. काही गुरखा पुढाऱ्यांना बोलावून नेपाळ व भारत यांचा संबंध सुधारण्यासाठीही प्रयत्न केला. सावरकरांच्या मार्गदर्शनाखाली झाशीच्या राणीचा ७५वा स्मृतिदिन बापट यांनी साजरा केला. लेनिन यांच्या चरित्राचे पहिले वाचन बापटांनी येथेच ऐकले. क्रांतिकारक विचारापासून मवाळ वादाकडे गेलेले काही निवडक लोक पुन्हा या कामासाठी वळविण्याचे कामहि या काळात केले. अंदमानातील त्यांचा सहकारी आझाद नामक पुन्हा त्यांच्या या कामात सहभागी झाला. दुसरे उदाहरण म्हणजे सेनापती बापट यांचे. त्यांनी सावरकरांकडून शिकून घेतलेले बॉम्बस्फोटाचे ज्ञान.

त्यांचे हे योगदान खूप मोठे होते. क्रांती मार्गाकडून अहिंसा मार्गाकडे गेलेले काही लोक पुन्हा या मार्गाकडे वळले. सावरकर रत्नागिरीस स्थानबद्ध झाले व त्यांनी स्वतःला सामाजिक कार्यात झोकून दिले.

सनातनी हिंदू विरुद्ध पहिली लढाई त्यांना लढावी लागली. ही लढाई जिल्ह्यातील शाळांमधून स्पृश्य-अस्पृश्य मुलांना जवळ-जवळ बसविण्याची होती. सनातन्यांनी यासाठी कडाडून विरोध केला. शाळेमधून सवर्ण हिंदूंच्या मांडीला मांडी लावून बसण्याचा अस्पृश्य मुलांना हक्क आहे, हा न्याय हक्क असून माणुसकीला धरून आहे. शाळेच्या अधिकाऱ्यांच्या अनुमतीने हा हक्क त्यांनी मिळवून दिला. सावरकरांचे विचार फार प्रखर होते. आपल्याच धर्मातील महार-मांग ही मुले तुम्हाला जवळ बसायला चालत नाहीत पण पर धर्मातील मुसलमान, ख्रिश्चन ही मुले कशी चालतात?

विठ्ठल महादजी शिंदे रत्नागिरीस आल्यावेळी सावरकरांना भेटले. सावरकरांनी पतीत पावन मंदिर हरिजनांसाठी खुले केले होते व त्यांच्याबरोबर सहभोजनहि सुरू केले होते. त्या वेळी शिंदे म्हणतात, मी आयुष्यभर ज्या कामासाठी धडपडलो ते कार्य सावरकरांनी येथे करून दाखविले. माझे उर्वरित आयुष्य त्यांना लाभावे. इतके सावरकर महान होते. अशा या महान क्रांतिकारकास आपण 'भारतरत्न सावरकर' म्हणावे असेच वाटते!

मैत्री

मित्र-मैत्रीणी एकमेकांना भेटणं या इतकी आनंदाची गोष्ट दुसरी कोणतीच नसेल. आपल्या आयुष्यात वेगवेगळ्या वळणावर भेटणाऱ्या व्यक्ती त्यातील काहींशी आपली मैत्री अगदी दृढ होते. पण या प्रत्येक वळणावरील मैत्रीचे contribution आपल्या जीवनात खूप मोलाचे असते. ते आपण कधीच विसरू नये.

लहानपणी शाळेतील मित्र-मैत्रीणी, किती निरागस असते ही मैत्री! मुलं-मुली एकत्र आनंदाने खेळतात, रुसतात, फुगतात, पुन्हा भांडण विसरून जातात. लगेचच कट्टीची गट्टी होते.

पुढे तारुण्यातील मैत्री ही काही वेगळीच! या वयात ज्यांच्याशी आपल्या विचारांची तार जुळते त्यांच्याशी मैत्री होते. तारुण्यातल्या मैत्रीत खूप मजा असते, आपण तारुण्यात कोणाची कदर करत नसतो कारण या वयातील मैत्री तशी थोडी वरवरचीच असते. टिकली तर टिकली नाहीतर गेली उडत. आपण आपल्या विश्वात रमून जातो. आपलं विश्व त्यावेळी डबक्या सारखं असतं. विशाल सागराचा आपण त्या वेळी विचारच केलेला नसतो पण जेव्हा पन्नाशीत पोहोचतो तेव्हा कधी डबकं सोडून सागराला मिळालेले असतो हे कळतसुद्धा नाही.

जेव्हा पन्नाशीच्या सागरात मित्र-मैत्रीणी भेटतात तेव्हा सगळ्या नात्यात ते मैत्रीचं नातं इतकं आपलं वाटत असतं कि ती मैत्री खूप हवीहवीशी वाटते.

नात्यापेक्षा मैत्रीचा आधार खूप हवासा वाटतो. मैत्रीत खूप मोकळेपणा असतो. आपली विचारांची तार जुळत असेल तर काहीही आडपडदा न ठेवता आपण मित्र-मैत्रीणींशी सर्वकाही शेअर करतो. जो आपल्याला समजून घेतो व आपल्या हाकेला ओ देतो तोच खरा मित्र!

आयुष्याच्या संध्याकाळी सुद्धा असे मित्र मैत्रीणी भेटतात. आपण कोणीच कोणाचे नसतो. पण आपले काहीतरी ऋणानुबंध असतात म्हणूनच आपली भेट त्या व्यक्तीशी होते. "ऋणानुबंधाच्या जिथून पडल्या गाठी!"

स्त्री-पुरुष मैत्री ही आणखी एक निराळीच गोष्ट आहे. ही समाजाला बोचते. भिन्नलिंगी मैत्री ही दूषितच असते असं समजलं जातं. एखाद्याचे तसे असेलहि. पण म्हणून सब घोडे बारा टक्के या चालीवर हे समजू नये. कितीतरी अशा व्यक्ती आहेत की ज्या निखळ सच्ची मैत्री करतात. त्यांना ही मैत्री आनंद देते. हे मैत्रीचे नाते लगेचच प्रेमसंबंधाशी जोडू नये. हा मनाचा कोतेपणा आहे.

मुद्दाम कोणी अशी मैत्री शोधायला जात नाही. काही वेळा ती सहजच घडते. काही माणसं थोड्या सहवासानेहि आपलीशी वाटतात. आपण त्यांच्या स्वभावाच्या प्रेमात पडतो, त्यांचा सहवास हवाहवासा वाटतो. ज्यांना अशा व्यक्ती भेटतील तर त्या त्यांनी अवश्य जपाव्यात. सगळ्यांनाच हे भाग्य लाभत नाही. जीवन आनंदी होण्यासाठी मैत्री कारणीभूत ठरते, अशी ही मैत्री.

मोगऱ्याच्या फुलाचा सुगंध आपल्याला हवा हवासा वाटतो. तो लपवता येत नाही. त्याचा आपण आस्वाद मनमुराद लुटतो. तसच मैत्रीचं आहे. निकोप मनाने स्वतःवर व दुसऱ्या व्यक्तीवर विश्वास ठेवून ही मैत्री जपली पाहिजे. आपल्या पेक्षा आपण दुसऱ्या व्यक्तीची जेव्हा अधिक काळजी घेतो तीच खरी मैत्री! त्यात जरासुद्धा स्वार्थीपणा नसतो, अपेक्षांचे ओझे नसते, गैरसमजाला थारा नसतो. मला वाटतं नवरा-बायको सुद्धा चांगले मित्र-मैत्रिण बनू शकतात. जेव्हा त्यांच्यातलं आकर्षण संपतं तेव्हा जर त्यांना love and affection याचा खरा अर्थ समजेल तेव्हाच, आणि त्यांच्या जीवनात तो अर्थ उतरलेला असेल तेव्हाच, नाही तर खूप वेळा ते नातं कोरडं होतं.

हल्लीच्या झगमगाटी दुनियेत समईचं शांत तेवणं मनाला अधिक प्रसन्नता देतं! तसंच मैत्रीचं आहे.

स्वामी विवेकानंदांनी मैत्री साहचर्य यावर एक सुंदर भाष्य केले आहे. ते म्हणतात, "पावसाचा थेंब आकाशातून पडतो, जर तो हातावर घेतला तर ते पाणी पिण्यासाठी शुद्ध असते. पण जर तो थेंब गटारीत पडला तर तो पाय धुण्यासाठी ही उपयोगी नसतो! जर तो थेंब कमळाच्या पानावर पडला तर तो मोत्याप्रमाणे चमकतो! व तो जर शिंपल्यात पडला तर तो मोतीच बनतो! थेंब एकच पण त्याचे मूल्य त्याचं असणं कुणा बरोबर आहे यावर ठरतं! म्हणून चांगल्या माणसाची मैत्री करा जे हृदयाने चांगले आहेत. म्हणून तर आपली एखाद्याशी घट्ट मैत्री होते कारण त्याचे व आपले मन जुळते.

पुरुषही छळले जातात तेव्हां

पुरुषही छळले जातात तेव्हां बऱ्याच स्त्रियांना खटकेल कदाचित! पण नाण्याला दोन बाजू असतातच ना! पुष्कळदा एकाच बाजूचा म्हणजे स्त्रियांचाच विचार केला जातो. न्यायालय सुद्धा खूप बाबींमध्ये स्त्रियांच्या बाजूने निकाल देते. माझ्या मागची पिढी म्हणजे साधारण १९०० सालापर्यंत जन्मलेल्या स्त्रियांच्या वेळी नवशेसाही होती, पण माझ्या पिढीपासून ती खूपच कमी झाली. आताची जी पिढी आहे म्हणजे ४५ ते ५० वर्षांच्या स्त्रियांबाबतचे चित्र खूपच बदलले आहे. या स्त्रिया चांगल्या शिकल्या अर्थार्जन करू लागल्या, नवऱ्याला मित्र मानायला लागल्या आणि मग संसाराचे चाक रुळावरून घसरायला लागले. दोन व्यक्तींची सतत बरोबरी होऊ शकत नाही. तशी ती करायला सुरु केली की संसारात नवरा बायकोंचे खटके सतत उडू लागतात. निसर्गानेच स्त्री व पुरुष यांच्यात फरक ठेवला आहे. स्त्री ही पुरुषापेक्षा नाजूक शरीराची पण मनानं खंबीर, संकटाला न घाबरता सामना करणारी तर पुरुष शारिरीक बल असणारे पण हळव्या मनाचे, सहनशक्ती कमी असणारे. या विषमतेचा विचार स्त्रियांनीच करायला हवा. तिनेच का करायचा? तर ती विवाह झाल्यावर आपले घर सोडून नवऱ्याच्या घरी येते. आपल्या पसंतीनेच तिने नवरा निवडलेला

असतो. मग दुसऱ्याच्या घरी गेल्यावर त्या घरच्या चालीरिती, स्वभाव, संस्कार तिने शांतपणे समजून घ्यायला नकोत का? आईच्या घरी असताना आईच्या मताप्रमाणे संसार चाललेला असतो. सासरी आल्यावर सासूच्या मताप्रमाणे चालणे तिला आवडत नाही. तिला वाटते माझा संसार माझी सत्ता चालावी, नवरा हा केवळ माझ्याच प्रेमाचा भागीदार असावा! आणि येथेच पुरुषाचे हाल, कोंडी सुरु होते. ज्या आईने मुलाला जन्म देऊन अनंत खस्ता खाऊन त्याला येथपर्यंत वाढविले त्या आईचे व मुलाचे एकमेकांवर प्रेम असणारच ना? नवऱ्याच्या हृदयाच्या पहिल्या कप्प्यात आईच असणार, हे लग्न होऊन आलेल्या मुलीने लक्षात ठेवले पाहिजे. क्षुल्लक गोष्टींमध्ये सुद्धा या बायका नाराजी दाखवतात व नवऱ्याबरोबर भांडतात. नवऱ्याने आईच्या स्वयंपाकाचे कौतुक करू नये, तिच्याशी प्रेमाने गप्पा गोष्टी, तिची चौकशी या गोष्टी सुनेला आवडत नाहीत. मग सुरु होते पुरुषांची ओढाताण! त्याचे बायकोवरही प्रेम असतेच. तिच्यावाचून तर त्याचे अगदी सगळेच अडते. महत्वाचे म्हणजे रात्रीची सोबत सुद्धा! अश्या वेळी तो कात्रीत सापडतो. ज्या पुरुषाबरोबर स्वतःच्या मनाने लग्न करून ती येते असा पुरुष सुखी व्हावा असे तिला वाटू नये का ? ज्याच्यावर आपले प्रेम असते त्याच्याबरोबर भांडणे, त्याचा पाणउतारा करणे हे कसे काय ती करू शकते? याला प्रेम कसे म्हणायचे? आपण कधीतरी चुकीचे त्याला काही बोललो तर सॉरी म्हणायची तिची

मानसिक तयारी पाहिजे. निसर्गाने जन्माबरोबरच तीला जी सहनशक्ती दिली आहे ती वापरायला हवी ना? क्षुल्लक गोष्टी विकोपाला नेऊ नयेत हे पथ्य सांभाळावे. आई-वडील, बहीण-भाऊ यांच्यापासून नवऱ्याला पारखे करू नये. घरामध्ये भाऊबंदकी सुरु होते ती स्त्रियांच्यामुळेच. त्या मंथरेच्या भूमिकेत जातात. अश्यावेळी पुरुष काय करील बिचारा? त्याचा हा छळच नव्हे का? दिसायला लहान असणाऱ्या या गोष्टीमुळे त्याच्या मनाचे समाधान हरवते. अश्या लहान गोष्टीतून झालेला छळ कुणाला दिसतही नाही. मी बघितलेल्या काही स्त्रिया तर अश्या अचाट आहेत कि त्या अर्थार्जन करित असतात पण आपण मिळविलेले पैसे संसारासाठी खर्च करण्यास देत नाहीत . स्वतःचे पैसे म्हणून त्या आपल्या नावावर बँकेत ठेवतात, असे का? तर प्रपंच चालविण्याची जबाबदारी पुरुषाची, म्हणून प्रपंचाला लागणारा पैसा त्यानेच खर्च करावा असे तिला वाटते. किती कोते मन? दोघांनी मिळून आर्थिक भार सोसूया असे असायला हवे ना? मीच कशी बरोबर हि जाहिरात करण्यात त्या वाकबगार असतात. पुरुष असे करत नाही. शेवटचे म्हणजे उत्तम जेवण व समाधानी कामजीवन या दोन महत्वाच्या नाड्या स्त्रियांच्या हातात असतात. त्याकडे त्यांनी योग्य ते लक्ष दिल्यास पुरुष नक्कीच कोंडमाऱ्यातून वाचेल आणि सुखी होईल.

सेलिब्रिटींची आत्महत्या

डॉक्टर शीतल आमटे यांची आत्महत्या ही धक्कादायक बातमी वाचली आणि मन अतिशय सुन्न झाले! आनंदवनात काम करणाऱ्या, मोठी जबाबदारी सांभाळणाऱ्या डॉ. शीतल आमटे यांनी आत्महत्या का करावी? कारणे काहीही असतील त्या खोलात मला शिरायचे नाही. पण एकूणच महत्त्वाच्या व्यक्ती जेव्हा आत्महत्या करतात तेव्हा कुटुंबियांचे, समाजाचे पर्यायाने देशाचेही खूप नुकसान होते.

डॉ.शीतल यांचा एक व्हिडीओ मी पाहिला त्यात त्या म्हणतात," खरं तर मला आर्टिस्ट व्हायचं होतं पण माननीय बाबा आमटे यांची शेवटची इच्छा होती की मी डॉक्टर व्हावं."

आर्टिस्ट हा भावनाप्रधान असतो उलट डॉक्टरला भावनेवर खूप ताबा ठेवून काम करावं लागतं. किती दोन विरुद्ध गोष्टी!

पुन्हा एकदा वाटून गेलं की मुलांना त्यांची आवड त्यांचा कल ज्या कडे तेच शिक्षण त्यांना घेऊ देणं हे किती महत्त्वाचं असतं!

लहानपणापासूनच पालकांनी मुलांना सकारात्मक विचार करण्याची सवय लावली पाहिजे. मनात येणाऱ्या प्रत्येक भावनेला विवेकाची, सकारात्मक विचाराची दिशा जर दिली गेली तर

आत्महत्येसारखे विचार मनात जरी आले तरी ते विचार व्यक्ती परतवून लावू शकते.

कुणाच्याही जीवनात सर्वच गोष्टी मनासारख्या घडत असतातच असे नाही. तेव्हा नकार पचवायला शिकणं हे लहानपणापासूनच व्हायला हवं. आताच्या पिढीला तर नकार पचवणे जमतच नाही असे दिसते.

या जीवनरूपी सागरात व्यक्ती पोहत असताना वरून जरी शांत दिसत असली तरी तिला होणारे कष्ट तिलाच माहित असतात. वरवर शांत दिसणाऱ्या व्यक्तीच्या मनात काही वेगळीच खळबळ माजलेली असते. ती दुसऱ्या पर्यंत पोहोचू शकत नाही. अशावेळी तिने स्वतःच्या मनाशी संवाद साधावा. स्वतःशी संवाद साधता आला तर निराशेला आपण निश्चितच थोपवू शकतो. हे जमत नसेल तर डोळे उघडे ठेवावे अश्रूंचे बांध बाहेर पडू देत. मन मोकळे होईल. आई-वडील, पती-पत्नी यांच्याशी मनातील सर्व बोला. ध्यान तर अंतर्मनातील खळबळी वर उत्तम उपाय आहे. मित्र-मैत्रिणी यांच्यासारख्या दुसऱ्या आउटलेट नाहीत, तेव्हा असा मित्र करा की कोणतीही गोष्ट मनात दडवून न ठेवता हक्काने विश्वासाने त्याच्याजवळ मन रिते करता यावे.

सरकार लाखो रुपये खर्च करून धरणे बांधते पण धरणाला ही आउटलेट असतेच! नाहीतर ते फुटेल! समस्यांची आवक अतिप्रमाणात झाली तर ते फुटेलच ना? म्हणून तर मनाचे आउटलेट उघडे ठेवले पाहिजे. शेवटी काय आत्महत्या हे कोणत्याही मनातील विचारांचं, खळबळीचं समर्थन असूच शकत नाही.

सुशांत सिंग रजपूत गेला, त्याचे कितीतरी चाहते निराशेने ग्रासले गेले. केवढे समाजाचे नुकसान! लाखोंचा जीव घेणारा हिटलर शेवटी आत्महत्या करतो. सुंदर विचार देणारे सानेगुरुजी शेवटी जीवन संपवतात. मनशक्ती नावाचं मनाला खंबीर शिक्षण देणारे लोणावळ्याचे स्वामी विज्ञानानंद आत्महत्या करतात. अध्यात्मिक गुरु अशी ओळख निर्माण करून कित्येकांना आधार देणारे भैर्युजी महाराज आपले जीवन संपवतात. यातून काय जाणवतं की माणूस म्हणून त्यांच्या मनात चाललेली खळबळ दुसरा जाणू शकत नाही!!

मन

मन ही काय चीज आहे हो? सैरावैरा धावणारे त्याला एका ठिकाणी स्थीर करण्यासाठी किती प्रयास पडतात! वायूच्या वेगाने धावणारे, अतिशय चंचल, कुणालाच न दिसणारे हे मन शरीरात दडले आहे तरी कुठे? या मनाचे आपण अनेक पैलू पाहतो. त्याची सतत उलथापालथ चाललेली असते. मन चिंती ते वैरी न चिंती. एखाद्याला आपण विचारले अरे तू असे का वागतोस? तर तो सहजच म्हणतो माझ्या मनाची मर्जी! म्हणजे या मनाची आपल्या वागण्यावर केवढी सत्ता! बुद्धीचा अंकुश या मनावर नसेल तर मनुष्याचे वागणे कसे होईल? एका गावाहून दुसऱ्या गावी जात असताना आपण पाटि पाहतो 'मनावर ब्रेक उत्तम ब्रेक.' मन आधीन असेल तर सारे स्वाधीन. आपली स्वप्ने सुद्धा मनाशी निगडित असतात. दिवसा आपण मनात ज्याचा विचार करीत असतो ते आपण स्वप्नात पाहतो. आपण मनात जे ठरवतो ते कृतीत आणण्याचा प्रयत्न करतो. अनेक क्रांतिकारकांनी देशाला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी स्वतःची आहुती दिली ते त्यांच्या मनाच्या निश्चयामुळेच.

एखाद्याचं मन चांगलं आहे व एखाद्याचं ते चांगलं नाही असंही आपण म्हणतो, म्हणजे त्याच्या वागण्यावरून आपण त्याचे मन कसे आहे ते ठरवितो. समर्थानी आपल्या मनाच्या श्लोकांतून माणसाच्या मनाला बोध दिला आहे, तो अतिशय बोधकारी आहे. दोन व्यक्ती एकमेकावर प्रेम करतात तेव्हासुद्धा ते म्हणतात मी त्याच्यावर मनापासून प्रेम करतो. ते आपले प्रेम व्यक्त करण्यासाठी एकमेकास आलिंगन देतात, हस्तांदोलन करतात, त्या स्पर्शांतून ते आपल्या मनातील प्रेम व्यक्त करतात. आपण ज्या शरीरक्रिया करतो त्यामागे आपले मनच असते.

या मनाने अनेक इतिहास घडविले. बहिणाबाई म्हणतात, "मन वढाय वढाय", "मन तुझं शुद्ध आहे गोष्ट पृथ्वी मोलाची!", "मन मनास उमगत नाही आधार कसा शोधावा?" आपल्या शरीरातील चेतक मन आहे. ते जर अस्थिर झालं तर आपला श्वास सुद्धा अस्थिर म्हणजे जलद होतो . तेच जर मन शांत असेल तर श्वासोच्छ्वास सुद्धा संथ चालतो. पण फरक असा आहे, आत्मा अचल आहे तर मन चंचल आहे. जिथे तिथे नको असेल तिथे सुद्धा ते जाते. राजा दुष्यंत व शकुंतलेची गोष्ट सांगतात, ते दोघे संवाद करीत असताना राजाला अचानक बोलावणे येते . पण राजा म्हणतो, "हे शकुंतले मला जावे लागते आहे. पण माझे मन मात्र

तुझ्यापाशीच घुटमळणार आहे!" सुनेनं सागरसंगीत भोजन तयार केलेले असते पण त्यातील भाजी आपल्याला आवडत नाही. वास्तविक इतर सर्व पदार्थ उत्तम झालेले असूनही ती भाजीच तेवढी आपल्या मनात घर करून राहते.

असे हे मन नको त्या गोष्टी जपणारे असते. एखाद्या गोष्टीत आपण मनाने इतके गुंतून पडतो की त्यातून ते मन काढणे मुश्कील होते. साप कात टाकतो पण आपले मन विचारांची कात टाकत नाही. म्हणून म्हणतात ज्या शरीरातील मन प्रसन्न, समाधानी, आनंदी असते ते शरीर निरोगी असते. अर्जुनाला भगवान श्रीकृष्ण सांगतात, "अरे तू स्थितप्रज्ञ हो. ज्यांच्याबरोबर लढायचे आहे ते सगळे माझे नातेवाईक-गुरुजन आहेत हा विचार मनातून काढून टाक." पण अर्जुनाला आपले मन आवरणे कठीण होते. तो पुन्हा पुन्हा श्रीकृष्णाला प्रश्न विचारत राहतो आणि असेही म्हणतो, "कृष्णा तू आहेस तरी कुठे कुठे?" श्रीकृष्ण म्हणतो, "मी सगळीकडे आहे. निसर्गात जसा आहे तसा तुझ्या मनातही मी आहे. तुझ्या मनाला विवेकाने आवर."

प्रत्येक क्षेत्रात काम करत असताना भावना ना मनाला बुद्धीच्या, विवेकाच्या अंकूशाने आवरावे लागते, तरच उत्तम कर्म आपण करू शकतो. शुद्ध हेतू ठेवून जर आपण कर्म केलं व निर्णय घेतला तर आपले मन आपल्याला खात नाही. 'विकल मन आज झुरत असहाय'. मनाला कधी निराशा येऊन देऊ नये. आपणच आपला परीक्षक व्हावे. आपण केलेल्या कामाला आपणच आपल्या मनाची पसंती द्यावी. दुसऱ्यांच्या पावतीवर ते अवलंबून नसावं. आपण आपलं मन ओळखायला शिकावं. आपल्या मनाची परीक्षक आपली बुद्धी असावी.

मन करा रे प्रसन्न| सर्व सिद्धिचे कारण|

गेला गेला हा नरदेह| मग कैसा रे भगवंत||

मुलांना कसे वाढवावे?

सुशिक्षित पालकांची कॉलेजमध्ये शिकणारी किंवा शिक्षण पूर्ण झालेली मुलं आत्महत्या करतात तेव्हा पालक चांगलेच हादरतात! गोंधळून जातात. जे जे चांगले आहे ते ते त्याला देऊन सुद्धा त्याने असा विचार का केला असेल याचा उलगाडा त्यांना होत नाही. आईच्या थोरवीचे महत्त्व आपल्या संस्कृतीत वर्णन केले आहे. आई सुशिक्षित असो नाहीतर अशिक्षित असो, आजची आई मुलांचा अभ्यास, शिक्षण, त्याचे करिअर या बाबतीत खूपच जागरूक आहे. शहरी भागात आपले मूल इंग्रजी शाळेत शिकावे हा तिचा अट्टाहास असतो. प्रत्येक क्षेत्रात त्याने वरचे स्थान मिळवावे ही पालकांची मागणी असते. मुलांची कुवत लक्षात न घेता त्यांच्यावर मार्कांचे, टक्क्यांचे ओझे लादले जाते. मुलांचे शैक्षणिक यश ती मिळवू शकत असली तरी संस्काराची शिदोरी कुठेतरी कमी पडते आहे. टीन एजर्सचे वागणे पाहिले व तसेच आजूबाजूला घडणाऱ्या गोष्टी पाहिल्या की हे प्रकर्षाने जाणवते की पालक अपयशी ठरत आहेत हे नक्कीच.

अलीकडच्या एका संशोधनातून हे सिद्ध झाले आहे की मुलांचा बुद्ध्यांक वाढतो आहे परंतु त्यांची भावनिक प्रज्ञा कमी होत चालली आहे. मुलांचे भावनांक वाढवण्यासाठी पालकांनी

जाणीवपूर्वक प्रयत्न करायला हवे. स्वतःच्या व दुसऱ्यांच्या भावना ओळखणे व त्या मोकळेपणाने व्यक्त करणे, भावनांचा उपयोग विचारांना योग्य दिशा देण्यासाठी करणे, दुसऱ्यांच्या बाबतीत भावनीक सामंजस्य दाखवणे हे मुलांना शिकवले पाहिजे. माझे प्रत्येक हट्ट पुरवले जातात, मला हवी असलेली प्रत्येक वस्तू मिळालीच पाहिजे ही भावना बळावत चालली आहे. या भावनेतून बलात्कारासारख्या घटना घडतात.

मुले व पालक यांच्यात सुसंवादाचा अभाव दिसतो. टीव्ही सिरियल्स मधील जीवन व प्रत्यक्षातील जीवन यात जमीन-अस्मानाचे अंतर असते हे पालकांनी मुलांना समजावून सांगितले पाहिजे. भर वस्तीतून एखाद्या मुलीला पळवून नेऊन तिच्यावर बलात्कार करून तिचा खून करण्याइतपत मुले आज भावनेच्या आहारी जाताना दिसत आहेत. म्हणूनच भावनिक सामंजस्य गरजेचे झाले आहे. आपली मुले बाहेर कुठे जातात? कुणाबरोबर जातात? त्यांचे मित्र-मैत्रिणी कोण आहेत? याकडे आईने बारकाईने लक्ष दिले पाहिजे. मुलांना चांगल्या शाळेत ऍडमिशन घेऊन दिली, महागड्या ट्युशन लावल्या, खर्चाला पॉकेटमनी दिला की पालकांचे कर्तव्य संपत नाही. उलट आपल्या या सर्व परिस्थितीत त्यांची जबाबदारी अधिक वाढली आहे. मुलांना मनी, मोबाईल, मोटार बाईक यापासून दूर ठेवायचा प्रयत्न करावा. भावनांचा उपयोग विचारांना दिशा देण्यासाठी करता यायला हवा. यासाठी

मुलांना वाचनाची आवड जाणीवपूर्वक लावायला हवी. उलटपक्षी हल्ली वाचन संस्कृती कमी होत चालली आहे. याला पालक जबाबदार नाहीत का? लहान वयातच जर त्यांना चांगल्या कथा सांगितल्या तर निश्चितच त्यांच्यात वाचनाची आवड निर्माण होईल.

खरंतर आताच्या आईपेक्षा आधीची आई थोडी कठोर होती. त्यावेळी मुलांना गरीबीत जगायला लागत असल्यामुळे मागेल ती प्रत्येक गोष्ट त्यांना मिळत नसे. मनाला आवर घालणे, भावनांवर नियंत्रण ठेवणे त्यांना शक्य होत असे. आता सर्वांचीच आर्थिक परिस्थिती बदलली आहे. म्हणूनच मुलांना पैशाची किंमत, कष्टाची सवय जाणीवपूर्वक लावली गेली पाहिजे. आज पालकांनी आपली भूमिका पडताळून पाहायला नको का? मुलांना चांगले वाईट यातील फरक समजावून सांगायला हवा. चांगले आदर्श त्यांच्यापुढे ठेवायला हवेत. अभ्यासाबरोबर या सर्व संस्कारांबाबत पालकांनी जागरूक राहायला हवे. मुलांचे लाड जरा जपूनच करायला हवेत. त्यांच्यावर जास्त पैसे खर्च करण्यापेक्षा कमी खर्च करा व त्यांच्यासाठी दुप्पट वेळ द्या असे म्हणावेसे वाटते पण दुर्दैवाने त्यांच्या उलट परिस्थिती दिसते. आजूबाजूचे वातावरण, करमणुकीची साधने, मित्र-मैत्रिणी यांचा प्रभाव मुलांच्यावर खूप असतो. म्हणून आपल्या संस्काराची शिदोरी एवढी मोठी हवी की

या वातावरणाला पुरून उरेल. नाहीतर आजचे पालक सुशिक्षित
असून सुद्धा मुलांच्या बाबतीत ते कमी पडले असे होईल!

****माझ्या जीवनातील टर्निंग पॉईंट****

सांगली माझे माहेर. विवाहानंतर मी कागवाड सारख्या खेडेगावात आले. सांगलीत मी एम.एस.ई.बी मध्ये नोकरी करत होते. लग्नानंतर नोकरी सोडावी लागली कारण माझी नोकरी महाराष्ट्र राज्यात होती. कागवाड हे कर्नाटकातील गाव. खेडेगाव स्वीकारलं व नोकरी सोडली म्हणून मला काही परिचित हसले. मनात असेल व जिद्द असेल तर आपण जाऊ तेथे नक्कीच काहीतरी चांगले करू शकतो, यावर माझा प्रचंड विश्वास! मला कागवाड ला येऊन पन्नास वर्षे झाली. म्हणजे पन्नास वर्षांपूर्वीचे खेडेगाव किती खेडे असेल कल्पना करा. पण उलट मला हे एक आव्हानच वाटले.

कागवाड ला मराठी प्राथमिक शाळा होती सरकारने काढलेली, पण स्वतःची इमारत शाळेला नसल्यामुळे वर्ग भाड्याच्या चार-पाच ठिकाणी भरायचे. मी व माझ्या एका समविचारी मैत्रिणीने गावातल्या पुढाऱ्यांची एक मीटिंग बोलावली. शाळेला स्वतःची इमारत व्हावी यासाठी काय करावे लागेल याची आखणी केली. आम्ही दोघींनी बाहेर गावच्या लोकांशी आर्थिक मदतीसाठी पत्रव्यवहार सुरू केला. पहिला पाच हजार रुपये चा चेक माझ्या पत्राला उत्तर म्हणून बारामतीच्या डॉ. मोकाशी यांनी

पाठविला. खूप आनंद झाला. हा आनंद शब्दात सांगता येत नाही!
आम्ही झपाटल्यासारखे काम करत होतो. 1984 साली शाळेला
स्वतःच्या चार खोल्या आम्ही बांधून पूर्ण करू शकलो. उर्वरित
आवश्यक खोल्या सरकारने पुढे बांधून दिल्या. यासाठी झालेला
विरोधही आम्ही सहन केला. परमेश्वर शक्ती देतो! पुढे मग गावात
महिला मंडळाची स्थापना झाली. गावातल्या वृद्धांचा सर्वे केला
आणि तहसिलदाराकडून त्यांना वृद्ध पेन्शन मिळवून दिली.

समाजाला उपयोगी अशी अनेक शिबिरे घेतली. त्यातील
रक्तदान, नेत्रदान, महिला शिबिर ही चांगलीच यशस्वी झाली.
विद्यार्थ्यांच्या साठी शैक्षणिक शिबिर घेतले, या शिबिरासाठी
पुण्याहून "जाणीव" संघटनेचे कार्यकर्ते आले. त्यावेळी कानडी
लोक आमच्यावर थोडे नाराज झाले.

अपंगांना त्यांना उपयोगी असे कॅलिपर्स बूट, तीन चाकी
सायकल शिबिरा द्वारे मिळवून दिली. कितीतरी लेखकांची
व्याख्याने आयोजित केली.

अशी अनेक सामाजिक कामे करत करत आयुष्याची
संध्याकाळ झाली, पण तरीही स्वस्थ बसवत नाही म्हणून मतिमंद
मुलांना अर्थार्जन व्हावे म्हणून प्रयत्न करते आहे.

या सर्व सामाजिक कामांमध्ये नवऱ्याची पूर्णपणे साथ मिळाली. जीवन समाधानाने भरून गेले. ज्या शरीरातले मन आनंदी समाधानी असते ते शरीर निरोगी असते.

खेड्यात आले म्हणून कधीच दुःख झाले नाही, तर तेथे आवडणारे काम करता आले. आणि म्हणूनच लग्न हा माझ्या जीवनातील एक मोठा टर्निंग पॉइंट ठरला, ज्याने मला आज 52 वर्षे आनंदात ठेवले.

लॉकडाऊन मी आणि माझं मनस्वास्थ्य

'देश लॉकडाऊन' हा शब्द आयुष्यात मी कधीच ऐकला नव्हता. आणीबाणी ऐकली होती, थोडीफार अनुभवली; पण लोकांच्या तीव्र विरोधामुळे, टीकेमुळे ती उठली. पण आता जे घडले ते सगळेच अघटित! आयुष्यात दोन मोठे महापूर पाहिले. लोकांचे हाल झाले. अनेक जण एकमेकांच्या मदतीला धावले व यातून सगळेच पुन्हा सावरले, उभे राहिले. आता आलेलं संकट हे जागतिक आहे. मी कागवाड सारख्या लहान गावात राहते. येथील जीवन सुरक्षित. पण मार्च 13-14 तारखेला covid-19 या विषाणूची बातमी वाचली. लहान असलेली बातमी बघता बघता प्रचंड मोठी बातमी झाली! जवळजवळ सर्व युरोपीय देश या महामारीत सापडले. सगळे नीट समजायच्या आतच परदेशात लोक पटापटा मरायला लागले. व्हाट्सअप वर करोना शिवाय दुसरा मेसेजच नसायचा. काळजी कशी घ्यायची, काय खायचे, काय प्यायचे एक ना दोन! मन गोंधळून जाणार नाही का?

मी रोज न चुकता सहा वाजता फिरायला जाते. लॉकडाऊन जाहीर झाला आणि माझे बाहेर फिरणे बंद झाले. वृद्ध माणसाने अधिक काळजी घ्यायला हवी हा सर्वांचा संदेश. मी पण विचार केला की आपणच आपली काळजी घेणं आवश्यक आहे. दुसऱ्याला आपल्यापासून उपद्रव नसावा म्हणून मग मी

नेहमीच्याच वेळी पण अंगणात फिरायला सुरुवात केली. बाहेर फिरायला जाणे हे जेवढे उत्साहवर्धक असते तसे अंगणातले नाही. दुधाची तहान ताकावर भागवावी. आईवडिलांच्या संस्कारामुळे मी तशी धीट स्वभावाची झाली आहे. घरात कोणीही आजारी पडले तर न घाबरता मी अनेक तऱ्हेने त्यांना बरे करण्याचा प्रयत्न करते. आता आलेल्या या व्हायरस मुळे मोकळेपणा हा शब्द संपला. कॉलनीत माझ्या मैत्रिणी आहेत पण लॉकडाऊन मुळे आमचे एकमेकींकडे जाणे बंद झाले. फोनवर मनमोकळ्या गप्पा होत नाहीत. वयातल्या अंतरामुळे घरातल्यांशी फारसे बोलणे होत नाही. त्यामुळे नाही म्हटले तरी थोडा एकलकोंडेपणा आलाच. पण एवढं मात्र खरं, की मी अध्यात्म वाचलेलं असल्यामुळे माझी मनस्थिती मी बिघडू दिली नाही. माणसाच्या जीवनाला अध्यात्माची बैठक असली म्हणजे त्याचे मन भयभीत होत नाही. ते संकटाशी मुकाबला निश्चितच करू शकते. सुरक्षित अंतर, स्वच्छता, मास्क वापरणे, योग्य आहार यामुळे या व्हायरसला आपण सगळेच दोन हात दूर ठेवू शकतो ही खात्रीच होती.

मी करीत असलेले सामाजिक काम लॉकडाऊन मुळे बंद पडले. मतिमंद मुलांकडून शाळेत ज्या कला वस्तू बनवून घेतल्या जातात त्या विक्रीच्या माध्यमातून मी समाजापुढे आणते. हेतू हाच की या मुलांना थोडेफार अर्थार्जन व्हावे. या कामामुळे मला मानसिक समाधान मिळत होते. ज्या शरीरातलं मन आनंदी,

समाधानी असतं ते शरीर निरोगी राहतं. म्हणून मग मी दुसरेच एक काम निवडले. तीन विद्यार्थ्यांच्याकडून मी ऑनलाईन गीता अध्याय पाठ करून घेतले. यात माझा दीड तास छान जात असे. श्री वामनराव पै म्हणतात तसे आपणच आपल्या जीवनाचा शिल्पकार असतो. या गोष्टीची मनाशी पक्की खूणगाठ असल्यामुळे टीव्हीवरील बातम्यांमुळे मी फारशी सैरभैर होत नसे. बातम्या ऐकताना थोडी मनाची चलबिचल व्हायची, पण पुन्हा ते स्थिरावायचे. मी वयाच्या चाळीसाव्या वर्षापासून अनेक सामाजिक उपक्रम कागवाड येथे मैत्रिणींच्या सहाय्याने राबविले. पण लॉकडाऊन मध्ये सर्वच गोष्टी ठप्प झाल्या. मी एक उत्तम वाचक आहे. आवडलेल्या पुस्तकांच्या लेखकांना मी पत्रे लिहीत असे. अनेक लेखकांची उत्तरे मला आली आहेत. ती माझ्या संग्रही आहेत. तो एक ठेवा म्हणून मी जपला आहे. या लिखाणाचा लॉकडाऊनच्या काळात मला उपयोग झाला. सामाजिक काम करीत असताना काही कर्मयोग्यांचा परिचय झाला होता. म्हणून मी त्यांच्या कार्याबद्दल लिहायचे ठरविले. 6 कर्मयोग्यांच्यावर मी लेख लिहिले. या लेखांवर माझ्या नातेवाईकांनी लिखाण चांगलं असल्याचं मत दिलं. म्हणून मी सुचले तसे इतर विषयावरहि लेख लिहिले. या काळात माझे 17 लेख लिहून झाले. दिवस खूप आनंदात व भरभर गेले. त्याचे इ-बुक ही आता प्रसिद्ध होत आहे. लॉकडाऊनचा असाही एक सदुपयोग मला करता आला.

सन्मानाने मरण्याचा हक्क

सन्मानाने मरण्याची तरफदारी करावी की नाही हा एक मोठा प्रश्न आहे. कोणत्याही ही नवीन कल्पनेला सुरुवातीच्या अवस्थेत फार मोठा विरोध असतो. आता विधवा विवाह घ्या ज्यांनी या कल्पनेचा प्रथम पुरस्कार केला त्यांना विरोधकांच्या अति प्रखर विरोधाला तोंड द्यावे लागले. हृदयाची उघडी शस्त्रक्रिया आता सर्वमान्य झाली आहे पण या क्षेत्रातील सुरुवातीच्या विशारदांना विरोधकांच्या घोर टीकेला तोंड द्यावे लागले आहे. सावित्रीबाई फुले यांना स्त्री शिक्षणांसाठी किती कष्ट आणि अपमान सहन करावा लागला? माणसाने विज्ञानाच्या सहाय्याने जन्मावर आपले नियंत्रण आणले मग त्याने स्वतःचा मृत्यू स्वतःच्या मर्जीप्रमाणे का आणू नये? मरणाच्या हक्काची मागणी विकृत मनोवृत्तीच्या लोकांच्या डोक्यातून निघालेली एक कल्पना आहे असे म्हणता येणार नाही. श्री गोपाळ मंडलिक यांच्या मरणाच्या हक्काच्या कल्पनेला न्यायमूर्ती छगला यांनी पाठिंबा दिला होता. प्रख्यात लेखक श्री आर्थर कोटलर यांनी आत्महत्येच्या मार्गाने जीवन संपविले, श्री विनस्टन चर्चिल यांचा मुलगा श्री रॅडॉल्फ चर्चिल यांची पत्नी श्रीमती जून स्पेन्सर चर्चिल तिने आत्महत्येचा मार्ग स्वीकारला कारण तिला हाडाचा कर्करोग झालेला होता.

ख्यातनाम संगीत दिग्दर्शक श्री हंसराज बेहेल हे कर्करोगाने निधन पावले. डॉक्टरांनी शस्त्रक्रियेचा सल्ला दिलेला असून सुद्धा तो न मानता ते मृत्यूला सरळ सरळ सामोरे जाण्याचे पसंत करतात. स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांनी मरणाच्या हक्काची जरूरी असल्याचे मत एका लेखाद्वारे मांडले होते आणि त्यांनी आपल्या शेवटच्या आजारात औषधी उपाय योजनेचा त्याग केला होता. जैन आचार्य सल्लेखनेच्या मार्गाने मृत्यूला सामोरे जातात. स्वतंत्रप्रज्ञावृत्तीच्या विचारवंत श्रीमति शकुंतला परांजपे या मरणाच्या हक्काच्या कल्पनेच्या जोरदार पुरस्कर्त्या होत्या. साने गुरुजी यांनी जीवन संपवण्यासाठी आत्महत्येचा अवलंब केला. असाध्य रोगाने जर्जर झालेला एखादा माणूस आत्महत्या करावयास निघाला तर या जीवाची मरणाची वाट अडविण्याची माझी मुळीच इच्छा नाही असे अमेरिकन पंडित 'ब्रेल ड्यूरांट' म्हणतात. यातील एकही व्यक्ति विकृत विचारसरणीची नाही.

काही वर्षापूर्वी सांगली जिल्ह्यातल्या एका गावातील एका वृद्ध जोडप्याने आत्महत्या केल्याची वार्ता आली होती. त्यातील नवऱ्याचे वय 80 होते व बायकोचे वय होते 70. नवरा दमेकरी व बायको महारोगी. या जोडप्याने पाण्यात उडी मारून जीव दिला! म्हणजे ज्या व्यक्ती असाध्य रोगाने आजारी असतात त्यात आत्महत्येचा अवलंब करताना दिसतात म्हणजे तो निर्णय सर्वस्वी त्यांचा स्वतःचा असतो. असा निर्णय घ्यावा अशी त्यांच्यावर

कुणीही ही सक्ती केलेली नसते. ज्यांना मरणाची मुळीसुद्धा इच्छा नाही अशांना रस्त्यावरील अपघातात मरण येते! ही संख्या पण खूपच आहे व ज्यांना जीवन नकोसे झाले आहे त्यांना कायदा मरु देत नाही ही अशी विसंगती.

सर्व जीवनाचा शेवट मृत्यूने होतो हे सर्वांनाच माहित असते, पण याची तीव्र जाणीव वृद्धावस्थेत होते. वृद्धावस्थेत माणसाचे मन या विचाराने व्यापून जाते. वृद्धावस्थेत माणसाला एकाकीपणा, परावलंबन, अनारोग्य यासारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. जसा काळ जाईल तशा या समस्या बिकटच होत जातात. जगण्यातील आनंदाची, सुखाची भावना झपाट्याने कमी व्हायला लागते आणि दुःखाचा, यातनांचा भाग दिन प्रतिदिन वाढायला लागतो. वेगवेगळ्या व्याधींच्या प्रादुर्भावामुळे वागण्यावर व खाण्यावर बंधने येतात. अशा परिस्थितीतून जात असलेली नटसम्राट नाटकातील कावेरी म्हणते, "हे मागे जाऊन आपल्याला तरूण होता येत नाही!" अशा रीतीने जगण्याची गोची होते. या परिस्थितीत आपल्याला मरण तरी विनाआयास येणार की नाही? असा विचार माणसांच्या मनात येत असणार. मरण तर टाळता येत नाही आणि नैसर्गिक रित्या मरण येईपर्यंत थांबायचे म्हटले तर ते तसे येईपर्यंत शरीराची अवस्था काय झालेली असेल याची अटकळ बांधता येत नाही. या अवस्थेतून सुटका करून घ्यावी असे वाटत असेल त्यांना मरणाच्या हक्कांची प्राप्ती संकटकाळी बाहेर

जाण्यासाठी असलेल्या वाटेसारखी वाटेल. जीवन हे मूल्यवान आहे आणि त्याचे कोणत्याही परिस्थितीत रक्षण केलेच पाहिजे. जे जे या मताचे लोक आहेत त्यांचा हा दावा परोपदेशी पांडित्य याप्रकारचा असण्याची फार मोठी शक्यता आहे. 'कोणत्याही परिस्थितीत जीव रक्षण' या चळवळीचे इटलीतील एक प्रमुख प्रणेते फ्लोरेन्सचे आर्चबिशप 'कार्डिनल बेनेल्ली' यांना हृदय विकाराचा झटका आल्यावर त्यांना व्हेंटिलेटरवर ठेवण्यात आले होते, पण तुम्ही वाचण्याची शक्यता नाही हे त्यांना डॉक्टरांनी सांगितल्या वर त्यांनी आपल्यावर चालू असणारे उपचार थांबविण्याची विनंती केली आणि आपणास घरी पोहोचविण्यास सांगितले.

हे जे जीवन आहे ते शेवटी आहे तरी कुणाचे? ते संपविणे अगर चालू ठेवणे याचा निर्णय करण्याचा अधिकार कोणाचा आहे? म्हणजे खरोखर कुणाचा असला पाहिजे? हा अधिकार सरकारला का व कशासाठी असावा? सुख शुन्य झालेले जीवन सरकार पुन्हा सुखपूर्ण आणि अर्थपूर्ण करू शकत नाही, तर संबंधित माणसाला त्याची इच्छा असली तरी ते जीवन नैसर्गिकरित्या मरण येण्यापूर्वीच संपविण्याचा कोणत्या तत्वाच्या आधारे अटकाव करते? माणसाला सुखी होण्यास मदत करणे, माणूस सुखी होईल अशी परिस्थिती निर्माण करणे हे सरकारचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. एखाद्याचे जीवन जगण्याच्या लायकीचे आहे किंवा नाही हे ठरविण्याचा अधिकार कुणाचा? त्या त्या माणसाचा स्वतःचा की

सरकारचा? मग त्याने त्याला नैसर्गिकपणे मरण येईपर्यंत जगलेच पाहिजे ही सक्ती का म्हणून?

माणूस जन्माला येताना एकटाच येतो आणि जाताना ही तो एकटाच जातो. त्याला होणाऱ्या वेदना त्याला एकट्यालाच सहन कराव्या लागतात. त्याचे अगदी जवळचे माणूस सुद्धा त्याला मदत करण्यास असमर्थ ठरते. मग त्याला या परिस्थितीतून सुटका करून घ्यायची असेल तर त्याच्या मार्गात कायद्याची धोंड कशाला? माणसाला मरणाचा हक्क बहाल केला तर या सवलतीचा गैरफायदा घेतला जाईल असा आक्षेप विरोधकांकडून का घेतला जातो? त्यात कितीसे तथ्य आहे? कारण जगात असा एकही कायदा नाही की ज्याचा दुरुपयोग बिलकुल केला जात नाही. पण असे आहे म्हणून योग्य ते कायदे करण्याचे व उचित ते हक्क माणसाला देण्याचे आपण थांबवत नाही. शिवाय मरणाच्या हक्काच्या सवलतीचा दुरुपयोग होण्याची, कुणाकडून तरी गैरफायदा घेतला जाण्याची शक्यता अगदी अत्यल्प आहे. माणसाच्या ज्या मूलभूत प्रवृत्ती आहेत त्यामधील सर्वात प्रबळ प्रवृत्ती म्हणजे स्वतःचे अस्तित्व टिकविण्याची प्रवृत्ती, जगत राहण्याची प्रवृत्ती. म्हणूनच अगदी नाइलाज झाल्याशिवाय माणसांसकट कोणताही प्राणी सहजासहजी मरायला तयार नसतो. पाण्यात उडी मारून जीव देणारा सुद्धा पाण्यात पडल्यावर त्याला वस्तुस्थितीचे भान येते व तो वाचवा म्हणून ओरडतो. आजारी वृद्ध

केवळ मरता येत नाही म्हणुन जगत असतात. मरणाच्या हक्काला विरोध करणारे दुसऱ्याच्या मनाचा विचार करतात. त्यांनी जर स्वतःच्या मनाचा विचार केला तर त्यांचा हा विरोध मावळेल.

मरणाच्या हक्काला विरोध करणाऱ्यांना स्वतःला पक्षाघाताचा जबरदस्त झटका येऊन शोचनीय अपंगत्व आले, कर्करोगासारखा असाध्य रोग झाला, टोकाच्या शारीरिक दुर्बलतेमुळे जीवन परावलंबी व एकाकी झाले तर त्यांची परदुःखशीतल ही विचारसरणी राहणार नाही. नुकसानीत आलेला व पुन्हा नफा करू लागण्याची शक्यता न उरलेला व्यापार व्यापारी व कारखानदार गुंडाळून टाकतो त्याचप्रमाणे जीवनाचा व्यापार नुकसानीचा झाल्यावर तो आवरता घ्यावा असे वाटणे व तशी मागणी करणे यात काहीच अवास्तव किंवा गैरवाजवी नाही. पण लोक हे पटवून घेत नाहीत. नटसम्राट मधील आप्पा बेलवलकर म्हणतात, " लोक शूद्र गोष्टी पटवून घेतात, मोठ्या नाही." माझे तर असे मत आहे की आपण यापुढे जाऊन कठोर वास्तव आणि तर्कशास्त्र यावर आधारित भूमीका मरणा विषयीची स्वीकारावी. जन्म मृत्यू या गोष्टी आहेत. जन्मासाठी प्रसूतिगृह आहेत तसे मरण प्रक्रियेसाठी महानिर्वाण गृह का नसावे? आपल्याला जर सुलभ प्रसूती गृह चालते तर सुलभ महानिर्वाण गृह का चालू नये? ज्यांना मनापासून मृत्यू हवा आहे त्यांना येथे दाखल करून घ्यावे.

माझे वडिल श्री भिडे शास्त्री

मी मला भेटलेल्या सहा कर्मयोग्यांच्यावर लेख लिहिले. त्याचे कारण आम्हा भावंडांच्या वर आई-वडिलांनी केलेले कर्मयोगाचे संस्कार. माझे वडील श्रीपाद हरी भिडे शास्त्री हे शिक्षणाने आर्किटेक्ट. घरची अत्यंत प्रतिकूल परिस्थिती असून सुद्धा त्यांनी हे शिक्षण मुंबईमध्ये घेतले. पुणे येथे काही वर्षे त्यांनी

व्यवसाय केला. पुणे येथील शिवाजीनगर मधील काही इमारतींचे नकाशे काढून देऊन स्वतःच्या निरीक्षणाखाली त्या बांधल्या. अजूनही त्यातील काही इमारती डौलात उभ्या आहेत. त्यावेळी बांधकामाच्या साहित्यात कसलीच भेसळ करण्याची वृत्ती नव्हती. सर्व कारभार सचोटीचा! पण वडिलांच्या नशिबात काही वेगळेच लिहिले होते. त्यांना गीता प्रवचनकार श्री सदाशिव शास्त्री भिडे हे पुणे येथेच भेटले आणि वडिलांचे जीवन आमूलाग्र बदलले. हे सदाशिव शास्त्री भिडे अंध होते. पण त्यांचा गीता अभ्यास उत्तम होता. त्यांनी माझ्या वडिलांना गीतेची संथा दिली. वडिलांनी आपला व्यवसाय सोडून दिला व गीता प्रवचनाकडे वळले. पण नुसत्या गीता प्रचारावर संसार कसा चालणार? मग त्यांनी जमखंडी च्या संस्थानिक पटवर्धन यांचेकडे नोकरी धरली. संस्थानिक पटवर्धनांच्या कडे बांधकामाचे काम कमीच असायचे. त्यामुळे त्यांनी हे काम सोडून दिले व हिंदी विषय शिकविण्याचे वर्ग घेण्यास सुरुवात केली. त्याच बरोबर गावोगावी जाऊन त्यांनी गीतेवर प्रवचने देण्यास सुरुवात केली.

त्यांची प्रवचने अतिशय लोकप्रिय झाली. लोकांनी प्रवचन ऐकल्यानंतर दिलेल्या बिदागी वर संसार चालणे अवघडच. त्यामुळे

आम्ही चारही बहिणींनी आपल्या बुद्धीच्या जोरावर कसल्याही वशिल्याचा उपयोग न घेता वेगवेगळ्या क्षेत्रात नोकऱ्या मिळविल्या आणि वडिलांच्या संसाराचे तारू आर्थिकदृष्ट्या पैल तिराला लावले.

गीतेत सांगितलेला कर्मयोग मुलींनी अंगी बाणवलेला होता. आमची आई तर खरी निष्काम कर्मयोगी होती. अतिशय सोशिक, कोंड्याचा मांडा करणारी, कसलीही अभिलाषा नसलेली. तिने लग्न केले होते एका आर्किटेक्टशी पण आयुष्य गेले प्रवचनकाराच्या साथीने. कशाची तक्रार नसल्यामुळे तिने अत्यंत निष्काम बुद्धीने उत्तम संसार केला. वडिलांनी लोकांना कर्मयोग शिकविला पण आईने तो आत्मसात केला होता. माझे वडील अतिशय धाडसी. गीता प्रचारासाठी ते भारतभर फिरले. एवढेच नव्हे तर गीतेवर प्रवचने देण्यासाठी ते लंडन, आफ्रिका आणि सिलोन येथेही गेले होते. जवळ स्वतःचा पैसा नाही. लोकांनी दिलेल्या अर्थसहाय्यामुळे ते इतके हिंडू शकले. श्री रामावर त्यांची भक्ती. त्यानेच आपल्या हातून हे कार्य घडवून घेतले ही दृढश्रद्धा! त्यांनी आपल्या प्रत्येक प्रवचनाच्या विषयावर छोटी पुस्तिका लिहिली व ती छापून घेतली. नंतर ते सर्व एकत्रित करून

'अध्यात्मिक प्रवचने' हे नाव देऊन एक मोठे पुस्तक काढले. हे सुद्धा त्यांनी लोकांच्या अर्थसहाय्यामधूनच केले.

त्यांनी आपल्या वयाची साठी साठ गावी जाऊन तेथे गीतेवर प्रवचने करून साजरी केली. आई वडिलांनी दिलेली गीतेच्या संस्काराची शिदोरी आम्हा सर्व भावंडांना आयुष्यभर उपयोगी पडली. त्यांच्या या संस्कारामुळेच मी थोडेफार सामाजिक कार्य ही करू शकले.

माझे पती

माझे पती कै. सतीश पटवर्धन हे कागवाड येथील शिवानंद कॉलेजमध्ये इंग्रजी विषयाचे प्राध्यापक होते. इंग्रजी विषयावर त्यांचे अतिशय प्रभुत्व. अभिमानाने सांगावेसे वाटते की या पंचक्रोशीत त्यांच्यासारखे इंग्रजी असणारी कोणीही व्यक्ती सापडणार नाही. नोकरी लागल्या लागल्या व्हाईस प्रिन्सिपलची जबाबदारी त्यांच्या गळ्यात पडली या इंग्रजी विषयामुळेच. ती

त्यांनी अखेरपर्यंत निभावली. सतीशराव अत्यंत निगर्वी स्वभावाचे होते. वाचनाचा व्यासंग मोठा होता व तो अखेरपर्यंत होता. जेवढी मराठी पुस्तके वाचली तेवढीच इंग्रजी. खेडेगावात अनेक बाबतीत राजकारण करणारे लोक असतात. पण यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते जे शिकवायचे ते अतिशय मनःपूर्वक, कुणाशीही तोडून बोलणार नाहीत, दुसऱ्याला समजून घेणारे, अत्यंत साधी राहणी असणारे, त्याचा प्रभाव निश्चितच लोकांचे वर पडायचा.

यांच्या साधेपणाची एक हकीगत सांगते, या कॉलेजचे संस्थापक श्री मल्लिकार्जुन स्वामी होते. पुढे त्यांचे शिष्य आदरणीय श्री सिद्धेश्वर स्वामी आहेत. हे स्वामी अधून मधून कॉलेजला भेट द्यायचे. एकदा ते स्टाफरूममध्ये बसल्या वेळी प्राध्यापकांना म्हणाले की शिक्षकांची राहणी साधी असावी. खेड्यातील मुलेहि परिस्थितीने गरीब असतात. त्यामुळे शिक्षकांनी ही साधी राहणी स्वीकारावी म्हणजे मुलांना शिक्षक हे आपल्यातलेच एक वाटतात. माझ्या मिस्टरांना हे बोलणे अतिशय पटले व त्यांनी नेहमी घालत असलेले पॅन्ट शर्ट हा पोशाख बदलून नेहरू शर्ट व विजार नेहमीसाठी स्वीकारली व डोक्यावरचे केस सगळे काढून टाकून तिथे गांधीटोपी धारण केली. स्वतःच्या देहाला

नटविण्याची जरूरी नाही हा गीतेत सांगितलेला विचार त्यांनी लगेच अंगीकारला. आई-वडिलांच्या वर त्यांचे नितांत प्रेम. कधीच त्यांना दुखावले नाही. ते पत्नीलाही तितक्याच आदराने वागवायचे. माझ्या प्रत्येक सामाजिक कार्यात त्यांची मोलाची मदत झाली आहे. पडद्याआड ची सूत्रे जो सांभाळतो तोच खरा फार महत्त्वाचा असतो. विहित कर्म अत्यंत प्रामाणिक पणे केले व वृद्धापकाळी ही जे शक्य होईल ते सर्व काही त्यांनी केले. त्यामुळे त्यांचे स्वतःचे वृद्धपण आनंदी गेलेच पण घरातील सर्व सदस्यांनाही त्यामुळे समाधानात राहता आले.

त्यांनी तीस वर्षे कॉलेजमधील मुलांना शिकवण्याचे काम केले व मृत्यूनंतर सुद्धा आपला देह मिरज मेडिकलच्या विद्यार्थ्यांना द्यावा म्हणजे ते विद्यार्थी माझा देह अभ्यासासाठी वापरतील असे त्यांनी लिहून ठेवले. जी व्यक्ती निस्वार्थ, निष्काम बुद्धीने आयुष्य जगते व मृत्यूनंतरही आपला हा विचार राबवायला सांगते त्याला मोक्ष नक्कीच मिळणार. म्हणूनच त्यांना सच्चा कर्मयोगी असे सगळेच म्हणतात.

मित्रहो

पुस्तकं वाचून कोणी शहाणं होतं का?

हो! आम्ही म्हणतो होतं. वाचन करणारी माणसं त्यांच्याबरोबरच्या वाचन न करणाऱ्या माणसांहून अधिक प्रगल्भ आणि विचारी असतात.

कोणत्याही प्राण्याला, सजीवाला, अनुभवाने शहाणपण येतं. इतर प्राण्यांना काही प्रमाणात त्यांचे जन्मदाते थोडंफार शिक्षण देतात. पण मानव हा असा प्राणी आहे ज्याला पुर्वी जगलेल्या आणि आता जिवंत नसलेल्या माणसांचे अनुभवही शिकता येतात. ते पुस्तकांद्वारे. माणसाला आपल्या सभोवताली नसलेल्या, दूर देशातल्या माणसांचे अनुभव समजून घेऊन शिकता येतं. तेही पुस्तकांद्वारे. प्रत्यक्ष अनुभवांहून चांगला शिक्षक नाहीच. पण इतरांना आलेले अनुभव, त्यांनी खाल्लेल्या ठेचा याही माणसाला शिकवतात आणि शहाणे करून सोडतात.

म्हणून वाचा. वाचत रहा. इतरांना वाचायचा आग्रह करा. वाचाल तर वाचाल हे शंभर टक्के सत्य आहे.

मंडळी!

वाचायला तर हवंच!

www.esahity.com

www.esahity.in

esahity@gmail.com